

IPANGILIO WA NGELI: ULINGANISHI WA NGELI ZA
KISWAHILI SANIFU NA KIKIKUYU CHA KIAMBU.

Na: DAVIES MUTHONDU MUKURIAH

"Tasnifu hii imetolewa ili kutosheleza baadhi
ya mahitaji ya "Master of Arts" katika Chuo
Kikuu cha Nairobi."

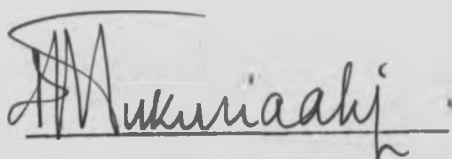
1987

UNIVERSITY OF NAIROBI
LIBRARY

UNGAMO

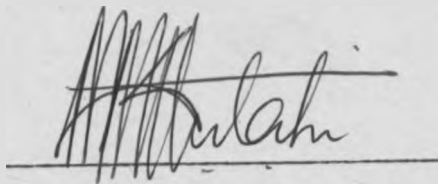
"Tasnifu hii ni kazi yangu mwenyewe na
haijatolewa kwa mahitaji ya Digrii katika
Chuo kingine chochote."

DAVIES MUTHONDU MUKURIAH

(Kitahiniwa)

"Tasnifu hii imetolewa kutahiniwa kwa idhini
yetu kama wasimamizi wa kazi hii wa Chuo
Kikuu."

PROF. KAREGA MUTAHI

DNT. MOHAMED FAYARI

TABARUKU

Nawatabarukia kazi hii mke wangu Millicent
Wanjirũ na binti yangu Wanjikũ, babangu:
dada na ndugu zangu.

YALIYOMO

ukurasa

Ungamo	
Tabaruku	
Yaliyomo.....	i
Shukrani.....	iv
Muhtasari.....	vi

SURA YA KWANZA

1.0 Utangulizi wa Utafiti.....	1
1.1 Somo la Utafiti.....	1
1.2 Lugha na Watu.....	1
1.3 Madhumuni ya Somo hili.....	2
1.4 Upeo wa Somo hili.....	3
1.5 Yaliyoandikwa kuhusu somo hili..	4
1.6 Sababu za kulichagua somo hili..	15
1.7 Msingi wa Nadharia.....	17
1.8 Njia za Utafiti.....	19
Tanbihi.....	22

SURA YA PILI

2.0.0 Mpangilio wa Ngeli za Kiswahili.	24
2.1.0 Ngeli ya Kwanza.....	24
2.2.0 Ngeli ya Pili.....	29
2.3.0 Ngeli ya Patu.....	35
2.4.0 Ngeli ya Nne.....	40
2.5.0 Ngeli ya Tano	45

	<u>ukurasa</u>
2.6.0 Ngeli ya Sita.....	50
2.7.0 Ngeli ya Saba	55
2.8.0 Ngeli ya Nane.....	60
2.9.0 Ngeli ya Tisa.....	64
2.10.0 Ngeli ya Kumi.....	71
2.11.0 Ngeli ya Kumi na moja.....	75
2.14.0 Ngeli ya Kumi na nne.....	79
2.15.0 Ngeli ya Kumi na tano.....	83
2.16.0 Ngeli ya Kumi na sita.....	89
2.17.0 Ngeli ya Kumi na saba.....	92
2.18.0 Ngeli ya Kumi na nane.....	95
Tanbini.....	98

SURA YA TATU

3.0.0 Mpangilio wa ngeli za Kikikuyu.	100
3.1.0 Ngeli ya Kwanza.....	100
3.2.0 Ngeli ya Pili.....	104
3.3.0 Ngeli ya Tatu.....	108
3.4.0 Ngeli ya Wne.....	112
3.5.0 Ngeli ya Tano.....	116
3.6.0 Ngeli ya Sita.....	120
3.7.0 Ngeli ya Saba.....	124
3.8.0 Ngeli ya Nane.....	131
3.9.0 Ngeli ya Tisa.....	135
3.10.0 Ngeli ya Kumi.....	140

	<u>ukurasa</u>
3.11.0 Ngeli ya Kumi na moja.....	144
3.12.0 Ngeli ya Kumi na mbili.....	148
3.13.0 Ngeli ya Kumi na tatu.....	152
3.14.0 Ngeli ya Kumi na nne.....	155
3.15.0 Ngeli ya Kumi na tano.....	159
3.16.0 Ngeli ya Kumi na sita.....	163
3.17.0 Ngeli ya Kumi na saba.....	166
Tanbihi.....	169

SURA YA NNE

4.0.0 Ulinganishi wa Ngeli za Kiswahili na za Kikikuyu.....	170
4.1.0 Utangulizi.....	170
4.1.1 Idadi za ngeli.....	170
4.1.2 Wiano wa Kisarufi.....	171
4.1.3 Misingi ya Kimaana.....	181

SURA YA TANO

5.1.0 Hitimisho.....	188
5.1.1 Mapendekezo.....	193
Tanbihi.....	195
Marejeleo.....	196

SHUKRANI

Kufanikiwa kwangu katika kuimaliza kazi hii kulitokana na jitihada za watu wengi. Kwa hivyo nimewajibika kuwatolea shukrani zangu za dhati baadhi ya watu hao.

Kwanza kabisa nawashehenezea shukrani wahadhiri na wasimamizi wangu Prof. Karega Mutahi ambaye pia ni Mudiri wa Idara ya Isimu na Lugha za Kiafrika, na Dkt. Mohamed Bakari. Wao walinipa fikira nzuri za kitaaluma na pia wakanipa ilhamu nilipokaribia kukata tamaa. Prof. Karega alijitahidi kuipitia miswada ya kazi yangu haraka na kwa uangalifu japo alikuwa na kazi nyingi za idara.

Ningependa pia kuwashukuru wahadhiri wote wa Idara ya Isimu na Lugha za Kiafrika kwa kukubali kuyajibu maswala yangu nilipowaendea. Zipokeeni shukrani zangu Prof. Mohamed Abdulaziz, Prof. Lucia Omondi; Dkt. Jay Kitsao, Dkt. Okoth Okombo, Bw. Kazungu Kadenge, Bw. Kithaka wa Mberia, Bi. Judith Nyaga, na Bi. J.H. Oduol.

Nawashukuru sana wanafunzi wazamili wenzangu: Kimani wa Njogu, Bi. Miriam Mwita, Esther Maringah, Bi. Angeline Kioko, na Tom Onditi. Ushirikiano wenu kwa muda tuliosoma pamoja umeniwezesha kuivuka bahari hii yenye mawimbi makali.

Naishukuru pia Serikali ya Ujerumani Magharibi kupitia shirika la German Academic Exchange Services (DAAD) kwa kuyagharinia mambo yote yaliyohusiana na masomo yangu ya uzamili. Wafanyakazi wa shirika hilo walioko Centro House, Westlands walinihudumia haraka nilipouhitaji usaidizi wao.

Nawashehenezea shukrani mke wangu mpendwa Millicent Wanjirũ na binti yangu Wanjikũ. Mliuvumilia upweke mwingi nilipokuwa nimezama masomoni. Ahsanteni sana kwa mapenzi yenu.

Nawashukuruni sana babangu mzee Mukuria Gakami, ndugu na dada zangu, kwa jinsi mlivyoniunga mkono na kunimotisha nilipokuwa nikiishughulikia kazi ya usomi. Ningependa hasa kukutolea shukrani maalum kaka Charles Kamĩri kwa usaidizi wa hali na mali ulionipa tangu nilipokuwa katika kidato cha kwanza. Tasnifu hii ni kilele cha jitihada zako.

Zipokee shukrani zangu Bi. Jane W. Mutharia kwa kukubali kuipiga taipu tasnifu hii na kuitekeleza kazi hiyo vizuri kabisa.

MUHTASARI

Katika tasnifu hii, tumeuangalia uainishaji wa ngeli kama unavyojitokeza katika Kiswahili sanifu na Kikikuyu cha Kiambu. Kwa hivyo tasnifu hii imejikita katika sarufi linganishi.

Sura ya kwanza, ni utangulizi wa utafiti. Mambo yaliyojadiliwa katika utangulizi huo ni: Somo la utafiti, Lugha na watu, madhumuni ya somo tunalolishughulikia, upeo wa somo, na yaliyoandikwa kuhusu somo tunalolishughulikia. Pia katika sura hiyo tumezitoa sababu zetu za kulichagua some letu, msingi wa nadharia tulioitumia, na vilevile njia za kufanyia utafiti.

Sura ya pili imezishughulikia ngeli za Kiswahili sanifu. Katika sura hiyo, tumejadili kuhusu idadi ya ngeli zilizoko katika Kiswahili sanifu. Pia tumeonyesha jinsi majina ya lugha hiyo yanavyohusiana na vipande vingine vya sarufi. Misingi ya kimaana inayodhihirika katika ngeli za Kiswahili sanifu pia imejadiliwa.

Katika sura ya tatu, tumezijadili ngeli za Kikikuyu. Mbinu zilizozingatiwa katika kuzieleza ngeli hizo ni sawa na zile zilizovumiwa katika sura ya pili. Yaani misingi ya kimaana na wiano wa kisarufi.

Katika sura ya nne tumetoa ulinganishi wa ngeli kama unavyojitokeza katika lugha mbili tulizozishughulikia. Tumejadili jinsi ngeli za lugha hizo zinavyofanana na kutofautiana. Ulinganishi wetu umezingatia wiano wa kisarufi na misingi ya kimaana.

Sura ya tano ni hitimisho la utafiti wetu. Katika sura hiyo, tumezijadili kauli muhimu zilizotokea na kujadiliwa katika sura zilizotangulia. Aidha, ni katika sura hiyo ambapo tumeyatoa maperdekezo kuhusu utafiti unaoweza kufanywa juu ya mpangilio wa ngeli za Kibantu.

SURA YA KWANZA

1.0 UTANGULIZI WA UTAFITI

1.1 SOMO LA UTAFITI

Katika tasnifu hii, tumezichunguza na kuzilinganisha mbinu zinazotumiwa katika kuziainisha ngeli za Kiswahili sanifu na lahaja ya Kikikuyu inayozungumzwa na wakazi wa wilaya ya Kiambu.

1.2 LUGHA NA WATU

Msingi wa Kiswahili sanifu ni lahaja ya Unguja (Zanzibar) lakini kwa vile Kiswahili sanifu kinatumiwa na watu wengi wenye tofauti za kitamaduni, kiuchumi, na kisiasa, kimeathiriwa sana na msamiati kutoka lugha mbalimbali. (Zawawi, 1979:36).

Ni vigumu sana kuifahamu idadi kamili ya watu wanaozungumza Kiswahili. Hii ni kwa sababu wazungumzaji wa lugha hiyo wametapakaa, wengi wao wakiwa na lugha za kwanza zilizohitilafiana. Watu kama hao hukitumia Kiswahili kama lugha sambazi.

Idadi ya watu wanaozungumza Kiswahili kama lugha yao ya kwanza au ya pili inakisiwa kuwa kati ya milioni arobaine hadi hamsini (Myachina, 1981:1).

Kiswahili chatumiwa kama lugha ya kwanza na wakazi wa mwambao wa Afrika Mashariki kuanzia Somalia upande kaskazini hadi visiwa vya Komoro upande wa kusini.

Kiswahili kimeenea sana sehemu za bara hadi kufikia Afrika ya kati na ndipo chasemekana kuwa mojawapo kati ya lugha za Kiafrika zilizoenea zaidi barani Afrika. (Bakari 1982:5).

Kulingana na hesabu ya watu nchini Kenya ya mwaka 1979, lahaja ya Kikikuyu cha Kiambu ilikuwa ikuzungumzwa na takribani watu 686,290.¹ Tukichukulia kwamba idadi ya watu nchini Kenya huongezeka kwa asilimia nne kila mwaka, twaweza kukisia kwamba lahaja hiyo kwa sasa inazungumzwa na takribani watu 903,110.

Chambilecho Mutahi (1979), Kikikuyu cha Kiambu ni sehemu ya lahaja ya kusini kulingana na uainishaji wake wa lahaja za Kikikuyu. Lahaja hiyo ndiyo inayojitokeza kama Kikikuyu sanifu. Hii ni kwa sababu inazungumzwa na watu wengi zaidi kuliko lahaja nyingine. Aidha lahaja hiyo ndiyo inayotumiwa katika maandishi, kufundishia lugha ya Kikikuyu na katika matangazo ya Kikikuyu ya Sauti ya Kenya.

1.3 MADHUNUNI YA SOMO HILI

Somo hili limeushughulikia uainishaji wa ngeli za Kiswahili sanifu na Kikikuyu cha Kiambu. Dhamira yetu maalum ni kuzichunguza njia mbili maalum zilizowahi kutumiwa kwa minajili ya kuonyesha mantiki inayoutawala uainishaji wa ngeli. Njia hizo mbili

ni uzingatifu wa viambisho vya majina, na ya pili yazingatia misingi ya kimaana.

Mbinu inayozingatia viambisho ni ya Kimuundo. Kwa hivyo yashikilia kwamba kiambisho kilichoko kwenye jina hukaririwa kwenye vipande vingine vya sarufi ambavyo hutawaliwa na jina. Dhana hiyo inashikiliwa na wanasarufi kama vile Ruzicka (1956: 88), Mbaabu, (1978:33) Welmers (1973:159), Barlow (1960:14), Zawani, (1979:8) na wengineo.

Kundi la pili la wanasarufi lang'ang'ania kwamba makundi ya ngeli huainishwa kwa kutumia misingi ya kimaana. Kwa mfano Ashton, (1947) anasema;

"Kila mojawapo ya ngeli inahusiana na dhana moja au zaidi. Kwa hivyo, majina yenye m- katika uchache na wa- katika wingi yamhusu binadamu"²(Tafsiri yetu)

Kutokana na tofauti zilizozuka kati ya wanasarufi, tasnifu hii imezichunguza baadhi ya kauli zilizotolewa kwa minajili ya kuufikia uamuzi unaofaa.

1.4 UPEO WA SOMO HILI

Somo hili limejishughulisha tu na mambo yanayohusu mpangilio wa ngeli huku ikijikita kwenye

Kiswahili sanifu na Kikikuyu cha Kiambu.

Tumejitahidi kuyazingatia maswala muhimu yanayohusiana na vigezo vinavyotumiwa katika uainishaji wa ngeli za Kiswahili sanifu na Kikikuyu. Tumeangalia ni kwa kiasi gani kila mojawapo ya vigezo vilivyotumiwa kinavyoelekea kuyasuluhisha maswala kuhusu uainishaji wa ngeli.

Somo hili pia limejishughulisha na vipande vya sarufi kama vile sifa, idadi, vitenzi, na kadhalika na kuchunguza jinsi vipande hivyo vinavyoathiriwa na jina katika sentensi.

Uchunguzi wa vipande vya sarufi vilivyotajwa una mantiki kwa sababu kama ilivyodokezwa hapo awali, jina hujithahirisha kwenye vipande vingine vya sarufi.

Welmers (1973:173) amewasilisha kauli kwamba lugha za Kibantu kama vile Kiswahili na Kikikuyu zina takiriri za viambisho kwenye vipande vya sarufi. Tumeihakiki kauli hiyo katika sura ya tano (sehemu 5.1.0),

1.5 YALIYOANDIKWA KUHUSU SOMO HILI

Kazi nyingi zimewahi kuandikwa kuhusu uainishaji wa ngeli za Kibantu kwa jumla baadhi yazo zikiwa zashughulikia Kiswahili na Kikikuyu. Kazi hizo zimetokea kama vitabu vilivyochapishwa, majarida, na

hata tasnifu katika viwango mbalimbali.

Karibu kazi zote zilizoandikwa kuhusu Kiswahili na Kikikuyu huwa hazina budi kugusia ngeli. Hii ni kwa sababu jina ni kipande muhimu sana katika sarufi za lugha za Kibantu. Kwa hivyo, kazi zilizotajwa katika tasnifu hii ni baadhi tu ya zile zilizochukuliwa kuwa muhimu sana.

Krapf (1850 na 1882) alivitambua vikundi vinane vya ngeli za Kiswahili. Alivihusisha vikundi hivyo na viambisho ili kuonyesha uchache na wingi wa majina yaliyo katika vikundi hivyo.

Kazi ya kwanza ya Krapf iliyashughulikia maswala mengi kuhusu sarufi ya Kiswahili zikiwemo ngeli. Nayo kazi ya pili ilikuwa kama kamusi lakini kwa muhtasari iligusia ngeli.

Krapf aliiona dhana ya maana kwenye ngeli ya kwanza pekee ambayo alisema kuwa ina majina ya viumbe.

Steere (1870) aliziainisha ngeli za Kiswahili katika makundi tisa. Alionyesha viambisho katika baadhi ya makundi hayo na alipokosa viambisho, alitumia majina kama mifano. Steere alimwiga Krapf kwa kuyaorodhesha pamoja majina ya uchache na wingi wa kundi moja. Hata hivyo, Steere hatoi dhana ya maana katika uainishaji wake.

Bleek (1869) alitumia nambari katika uainishaji wake huku akiziandamanisha na viambisho kama vilivyotumiwa na Krapf pamoja na Steere. Tofauti kubwa iliyopo haina ya Steere na akina Krapf ni kwamba yeye (Bleek) aliuchukulia uchache na wingi kuwa katika makundi tofauti. Bleek alivitambua vikundi kumi na vitano vya ngeli katika Kiswahili.

Wanasarufi wa baadaye waligawanyika. Baadhi yao waliitumia misingi iliyowekwa na Krapf pamoja na Steere. Wengine walitumia mbinu iliyozushwa na Bleek.

Baadhi ya wanasarufi walioizingatia mbinu ya Krapf na Steere ni kama vile Burt, (1917); Broomfield (1931); Ashton, (1944); Loogman, (1965), Brain, (1966) Der- Houssikian; (1969); Wilson; (1970), na Welmers (1973).

Wanasarufi walioitumia mbinu ya nambari ingawa waliandamanisha na viambisho ni kama vile Polome; (1967); Mbaabu (1978); Myachina; (1981) na wengineo.

Burt (1917) aliyatambua makundi kumi ya ngeli za Kiswahili na akajaribu kuvihusisha viambisho na ~~maana~~. Aliyaweka majina yanayohusiana na binadamu kwenye ngeli ya kwanza (m-, wa-) na akayaweka ya wanyama kwenye ngeli ya tatu (N-, N-).

Burt ameyaorodhesha majina kama vile "yahudi", "hajiri", "shekhe", na "kuhani" kwenye ngeli ya tano iliyo na viambisho (ji- ma-) ingawa amesema kwamba ngeli ya kwanza ndiyo inayomhusu binadamu (1917:122).

Broomfield (1931) aliziorodhesha ngeli za Kiswahili katika makundi manane. Lakini mwanasarufi huyo hagusii kuhusu misingi ya kimaana katika kikundi chochote kile. Hata hivyo, Broomfield amejitahidi kuyaelezea mabadiliko ya sauti ambayo yanatokea kwenye viambisho vya majina.

Kazi ya Ashton, (1944) ni mojawapo ya zile zilizopiga hatua katika kuelezea misingi ya kimaana inayoambatana na viambisho vya ngeli za Kiswahili.

Loogman (1965) aliziorodhesha ngeli za Kiswahili katika makundi manane. Ametumia jozi za viambisho ili kuonyesha uchache na wingi. Aidha, Loogman ameyahusisha baadhi ya makundi ya ngeli na maana. Ameviweka vikundi vya mahali (pa, mu, ku) katika kundi moja.

Brain (1966) aliyatambua makundi sita ya ngeli za Kiswahili na akajitahidi kukipa kila kikundi misingi ya kimaana. Hata hivyo, Brain aonekana kuwa amekanganyika asemapo kwamba ngeli ya m- wa- ina majina ya binadamu na kisha kutoa mifano kama vile

"kiboko" na "kifaru" katika ngeli ya ki-, vi- (1966:19) Brain pia ameyaweka majina ya wanyama kama vile "ndege", "ng'ombe", "nzige", na "nyoka" katika kikundi akiitacho N-.

Kazi ya Wilson (1970) haitofautiani sana na ya Brain isipokuwa kwamba Wilson ameyatambua makundi saba ya ngeli za Kiswahili.

Katika tasnifu yake ya Ph.D, Der- Houssikian (1969) aliushughulikia uainishaji wa ngeli za Kimvita (Kimombasa). Katika kazi hiyo, Der-Houssikian alivitambua vikundi saba vya ngeli. Aliiona misingi ya kimaana katika kikundi cha kwanza pekee ambacho anakiita mu-, wa-. Inathahirika kwamba mwanasarufi huyo ameathiriwa sana na kazi za Ashton na Polome.

Kazi ya Der - Houssikian ni ya kipekee ikilinganishwa na nyingine. Hii ni kwa sababu inalizingatia swala la ngeli pekee ilhali kazi nyingine zilizotajwa hapo awali zinazingatia sarufi kwa jumla na kutajia kijuujuu tu mambo yanayohusiana na ngeli.

Polome (1967) ametumia nambari pamoja na viambisho katika kuziainisha ngeli za Kiswahili. Ngeli ni mojawapo tu kati ya maswala ya kisarufi aliyoyashughulikia katika kitabu chake kiitwacho Swahili Language Handbook.

Polome ameathiriwa sana na mpangilio unaozingatia viambisho vya majina. Kauli hiyo yathihirishwa na matumizi yake ya jozi za nambari kwa ngeli zilizo na viambisho sawa. Kwa mfano 11/14 kwa vile zaanzia na {u} , na 15/17 kwa kuwa zina kiambisho {ku} . Aidha Polome ameitoa mifano ya walemavu kama vile "kipofu", "kilema" na "kiziwi" katika ngeli ya saba kwa kuwa majina hayo yaanza kwa mofemu {ki} (1967:98).

Kazi ya Myachina, (1981) inaufuata mkondo wa Polome isipokuwa kwamba imefafanua zaidi kuhusu misingi ya kimaana inayoambatana na uainishaji wa ngeli katika Kiswahili.

Mbaabu (1978) ameathiriwa sana na mbinu iliyotumiwa na Polome hivi kwamba sehemu inayojadili kuhusu ngeli katika kitabu chake kiitwacho Kiswahili Lugha ya Taifa yajitokeza kama tafsiri ya mawazo yaliyowasilishwa na Polome. Hata hivyo, Mbaabu (1985) aliurejelea upya uainishaji wa ngeli aliouzingatia hapo awali baada ya kuuhisi udhaifu wake. Anasema:

"Kwanza kabisa tumeona kwamba mpangilio wa majina katika ngeli hufuata viambisho vya umoja na wingi wa majina. Maelezo hayo hayatoshi kwa sababu majina ambayo yangukuwa

katika jamii au kundi moja
hugawanywa katika ngeli tofauti
kutegemea viambisho vya majina
yenyewe."³

Mbinu aliyoamua kuitumia Mbaabu katika Sarufi ya Kiswahili ili kuujenga upya mpangilio wa ngeli za Kiswahili ni utumiaji wa "viishirio vya karibu na anayezungumza" (1985:98) Mbaabu hatutolei sababu maalum zinazomfanya akitumie kigezo hicho.

Zawawi (1979) alijadili kuhusu maneno yaliyokopwa hasa kutoka Kiarabu yaliyoko katika lugha ya Kiswahili na kuonyesha jinsi yanavyoiathiri sarufi ya Kiswahili. Zawawi ameitoa kauli kwamba maneno yakikopwa kutoka lugha moja hadi nyingine, huuchukua muundo wa lugha inayokopa (1979:143). Zawawi pia ameyachambua na kuyahakiki mawazo yaliyotolewa na baadhi ya wanasarufi waliomtangulia. Kwa mfano Krapf, Steere; Bleek, Meinhof, Marconnes, Ashton; Guthrie, Loogman, na Polome. Ametumia mifano ya kutoka kazi za fasihi na magazeti ili kudhihirisha kwamba majina katika sentensi hayazingatii muundo maalum wa ngeli na kwa hivyo majina hayafai kuwekwa katika makundi maalum!! Kazi za kifasihi alizozitumia Zawawi ni riwaya ya Mohamed Said Abdalla iitwayo

Kisima cha Gini; ya Baalawy ijulikanayo kama Hadithi za Bibi Maahira, na pia tamthilia ya Ebrahim Hussein iitwayo Kinjeketile. Gazeti alilolitumia laitwa Uhuru.

Matumizi ya kazi za kifasihi kama thihirisho la ukweli katika kuelezea sarufi ya lugha ni jambo lililopingwa na Matthews (1974). Matthews asema kwamba si jukumu la mwanasarufi kuyashughulikia mambo ya kimtindo kama vile ukiushi ambayo kwa kawaida hutokea katika kazi za fasihi. Kwa hivyo, mifano aliyoitoe Zawawi haina misingi thabiti ya kisarufi. Hata hivyo maswala aliyoyazusha kuhusu uainishaji wa ngeli yametufaidi sana katika utafiti wetu.

Gibbe (1983) aliandika makala kuhusu ngeli ya kwanza katika Kiswahili. Ingawa makala hayo yameishungulikia sehemu ndogo tu, Gibbe amezitoe kauli muhimu ambazo zingetumiwa katika kuelezea uainishaji wa ngeli za Kiswahili kwa jumla. Gibbe ametoa mifano kadhaa kuonyesha nafasi ya udhananishaji katika uainishaji wa ngeli na kutumulikia udhaifu unaoambatana na uzingatifu wa viambisho vya majina. Anasema:

"Kigezo cha viambishi hakiwezi

kujitosheleza chenyewe, kwani
kuna nomino zisizo na viambisni."

Katika tasnifu yake ya B.A, Mutisya (1986) aliushughulikia ulinganishi wa ngeli za Kiswahili na za Kikamba. Ingawa mojawapo ya malengo yake ni kuonyesha kigezo kinachofaa kutumiwa katika kuziainisha ngeli, Mutisya hatutolei matokeo ya utafiti wake. (1986:9). Hata hivyo kazi yake ina ukwasi wa data iliyotolewa katika majedwali.

Kazi ya Mutisya imetufaidi sana kwa jinsi inavyoelekeana na somo letu. Kazi hiyo ni ya kipekee kwa vile inalinganisha mpangilio wa ngeli za lugha mbili na mojawapo ya lugha hizo, Kiswahili ni moja kati ya zile tunazozishughulikia. Nayo lugha ya Kikamba haitofautiani sana na Kikikuyu chambilecho Bennet (1967:127).

Ni kazi chache tu za kitaaluma zilizowahi kuandikwa kuhusiana na sarufi ya Kikikuyu. Kazi za mwanzo zilinuiwa kuwasaidia Wazungu waliokuwa wakifanya kazi Ukikuyuni wakati wa enzi za Kikoloni. Mifano ya kazi hizo ni: Gecaga na Kirkaldy (1953); na Leakey (1959).

Kazi hizo mbili zimezungumzia kuhusu sarufi ya Kikikuyu kijuujuu tu. Hata hivyo kazi ya Leakey ina mawazo ya kipekee kuhusu misingi ya kimaana

inayoambatana na uainishaji wa ngeli za Kikikuyu. Misingi hiyo, kama anavyoonyesha Leakey inajikita katika isimu - jamii. Kwa mfano. Leakey anasema kwamba majina yaliyoainishwa katika ngeli ya kwanza huwa yatokana na mizimu. Hatungeweza kusithibitisha kauli za Leakey katika utafiti wetu.

Njoroge (1978) aliushughulikia uundaji wa majina kutokana na vipande vingine vya sarufi hasa vitenzi na sifa. Alitumia jozi za nambari katika kuonyesha jinsi makundi ya ngeli yanavyojitokeza katika Kikikuyu. Utafiti wa Njoroge ulijikita katika lahaja ya Kimathira sawa na ya Ford (1974) ambaye alijadili kuhusu umuhimu wa kiimbo katika lugha ya Kikikuyu.

Chambilecho Leakey (1959:6) kiimbo huwa na umuhimu mkubwa katika lugha ya Kikikuyu kwa kuwa chaonyesha tofauti za maana. Lakini hatukukishughulikia katika tasnifu yetu kwa sababu hakielekei kuuathiri uainishaji wa ngeli.

Mutahi (1977) aliushughulikia uainishaji wa lahaja za **Kibantu** zilizoko kusini mwa mlima Kenya. Amegusia kuhusu ngeli asemapo kwamba uainishaji wa ngeli kwa kiasi huzingatia wiano wa kisarufi. Mutahi pia aliongeza kwamba majina yasio na viambisho aghalabu huainishwa kwenye ngeli ya 9/10 isipokuwa

yawe yahusiana na binadamu. Mutahi amesema kuwa kuna jumla ya ngeli kumi na nane katika Kikikuyu (1977:60-61).

Katika tasnifu yake ya M.A., Gathenji (1981) aliandika kuhusu viambisho vifuatilizi katika vitenzi pamoja na mnyambuliko wake katika Kikikuyu. Kazi hiyo imetufaidi kwa sababu inashughulikia mojawapo kati ya vipande vya sarufi ambavyo vinaathiriwa na jina.

Kazi nyingine iliyotufaidi katika utafiti wetu ni ya Wa Mberia (1979). Kazi hiyo imejadili muundo wa jina katika Kitharaka ambayo ni mojawapo ya lugha zilizo katika eneo moja na Kikikuyu. Katika kazi hiyo, Wa Mberia ametuthiirishia kwamba uainishaji wa ngeli za Kitharaka una misingi ya kimaana.

Makala ya Bennet (1970) yalizitahakiki mbinu zilizowahi kutumiwa na wanasarufi wa awali za kuzingatia sana viambisho vya majina pekee. Bennet ametumia herufi "A" hadi "N" na kuziandamanisha na viambisho. Mchango wake mkubwa ni msisitizo wa umuhimu wa kuzingatia wiano wa kisarufi katika kuyajadili mambo yanayohusu uainishaji wa ngeli.

1.6 SABABU ZA KULICHAGUA SOMO HILI

Sababu zinazotolewa na wasomi wengi kuhusu kinachowabidi kulishughulikia somo fulani la kitaaluma aghalabu huwa zahusiana na kuweco kwa uhaba wa kazi za aina hiyo.

Sababu zetu za kulichagua somo letu hazitokani sana na kuweco kwa uhaba wa kazi zinazozingatia uainishaji wa ngeli. Kazi za aina hiyo hasa kuhusiana na lugha ya Kiswahili zimekuweco kwa muda zaidi ya karne moja kuanzia wakati wa akina Krapf miaka ya 1850 hadi za akina Mbaabu (1985). Lakini kumekuwa na mikabala mingi iliyohitilafiana kama walivyo watu waliushughulikia uainishaji wa ngeli.

Tuliamua kulichagua somo letu kwa minajili ya kuiafikisha mikabala iliyowahi kutumiwa katika uainishaji wa ngeli za Kiswahili na za Kikikuyu. Kutokuweco kwa maafikiano kuhusu mbinu ipasayo kutumiwa kuelezea kipengele muhimu cha sarufi za lugha za Kibantu kwaelekea kuonyesha kwamba lugha hizo hazina mwelekeo.

Inatupasa kuungama kwamba tasnifu yetu haikusudiwi kuyasuluhisha kabisa matatizo yaliyowakumba wanasarufi waliotutangulia. Nia yetu ni kuichangia mijadala iliyowahi kuzuka kuhusu uainishaji wa ngeli katika Kiswahili na Kikikuyu. Chambilecho

Clement Maganga, ni jambo lisilowezekana kwa mtu yeyote yule kudai kwamba ameyatoa maelezo ya kutosha juu ya lugha yoyote ile. Anawambia;

"Hakuna mtu anayeweza kudai kwamba sarufi ya lugha yoyote ile huwa imeelezwa kikamilifu, maana mitazamo hubadilika kutegemea na nadharia inayotumiwa"⁵

Sababu yetu nyingine ya kulichagua somo hili ni kwamba mbinu inayozingatia viambisho vilivyoko kwenye majina pekee katika kuziainisha ngeli imejikita sana katika vitabu vinavyotumiwa kusomeshea ingawa kwa maoni yetu inapotosha. Tumeamua kuumulika udhaifu huo huku tukiwa na matarajio kwamba sarufi haitaendelea kuelezwa jinsi isivyoth^dhirika.

Chambilecho Zawani (1979:99) na Bakari (1982:5) kiini cha udhaifu tulioumulika ni kwamba wanasarufi wa baadaye waliuchukua mkondo wa kuainisha ngeli kama ulivyowekwa na wanasarufi wa kigeni. Wanasarufi hao waliziangalia lugha za Kibantu kwa kuvitumia vigezo vya lugha zao wenyewe ambazo zina miundo tofauti kabisa. Wanasarufi hao wa kigeni aghalabu walizitoa kauli za kijumla sana juu ya mambo yaliyotofautiana.

Gibbe ameonyesha umuhimu wa kuweko kwa utafiti zaidi juu ya uainishaji wa ngeli. Amesema;

"Hatuwezi kusema kuwa mjadala
tuliouendesha ni wa mwisho kuhusu
ngeli, ila tunaweza kusema kuwa
tumejaribu kumulika maswala kadhaa
ambayo hayakushughulikiwa kabisa
au yaliyoshughulikiwa kijuujuu mno,
ili kukaribisha uchunguzi zaidi
katika swala hili muhimu katika
kuelewa vizuri lugha hii (ya Kiswahili)"⁶

Ni matumaini yetu kwamba utafiti wetu utakuwa
mwitikio mwema kwa Gibbe katika kuchangia fikira
zenye mwelekeo juu ya swala kuhusu mpangilio wa ngeli.

1.7 MSINGI WA NADHARIA

Nadharia ni utaratibu unaotumiwa kama dira ili
kuzipa mwelekeo fikira za kitaaluma. Wanasarufi
wamezingatia taratibu mbalimbali kupangia ngeli za
lugha mbili tunazozishughulikia.

Kuna kundi la wanasarufi waliotumia viambisho
vilivyo kwenye majina pekee. Mifano ya wanasarufi hao
ni: Krapf, Steere, Ashton, Der-Houssikian, Burt,
Brain, Loogman; Wilson, na wengineo. Mpangilio huo
una upungufu kwa sababu kuna uwezekano wa majina kuwa
na viambisho sawa lakini wiano wa kisarufi kwenye
vipande vingine ukawa unahitilafiana kabisa.

Njia nyingine iliyowahi kutumiwa katika kuziainisha ngeli hasa za Kiswahili ni ule unaozingatia viambisho vinavyotokea kwenye vitenzi. Njia hii yapendelewa sana na wanasarufi wa Tanzania kama vile Kapinga (1983), na Mdee (1986).

Mbaabu (1985) ameizua njia mpya ya kuziainisha ngeli za Kiswahili. Njia hiyo inazingatia viashiria vya karibu na anayezungumza. Mbaabu anaipendekeza njia hiyo kwa kuwa majina yote ya kundi moja hutumia viashiria sawa (1985:98).

Kila mojawapo ya njia zilizotajwa hapo juu imekitumia kipande kimoja pekee cha sarufi kama kigezo katika kuzipanga ngeli. Matumizi ya kigezo kimoja kama dira ya kuelezea sarufi ni jambo lisilomfaa mwanasarufi. Kauli hiyo imesisitizwa na Bennet (1986) asemapo kwamba;

"Ni jukumu la sarufi kuyapanga maingiliano ya maneno sio maneno kipekee. Tunatarajia kuthahirishiwa jinsi makundi hayo ya maneno yanavyo- jitokeza katika sentensi lakini sio kutolewa orodha ya vipande vya maneno"⁷

(Tafsiri yetu)

Kufuatana na kauli ya Bennet ambayo twaiunga mkono kwa dhati, tasnifu yetu imezingatia jinsi vipande mbalimbali vya sarufi vinavyojitokeza katika sentensi. Vipande tulivyoviangalia ni majina, ^{Nimiliki} slia, vitenzi, vijina vihusishi, idadi, na vimiliki.^{Shu} Kwa ufupi njia yetu inazingatia wiano wa kisarufi.

1.8 NJIA ZA UTAFITI

Tumeufanya utafiti wetu kufuatia njia mbili muhimu. Kwanza tumezipitia kazi mbalimbali zilizowahi kuandikwa juu ya sarufi za Kiswahili na Kikikuyu. Tumejikita sana kwenye kazi zinazojadili kuhusu mpangilio wa ngeli ili kuzipa nguvu kauli zinazotokana na utafiti wetu. Ni kwa kuzipitia kazi hizo ambapo tumeweza kuziona pengo zilizoachwa na wanasarufi waliotutangulia. Tumejitahidi kuzijaza pengo hizo.

Njia nyingine ya utafiti ambayo tumeitumia ni kuyarekodi mazungumzo baina ya watu wanaozizungumza lugha mbili tunazozishughulikia na kuangalia jinsi sarufi inavyojithiirisha. Umuhimu wa utafiti wa aina hiyo unatajwa na kutiliwa mkazo na Zawawi asemapo;

"Ni muhimu kuifikiria sarufi
sivyo kama ilivyokuwa siku
za nyuma au kama wachambuzi
wanavyoifikiria kuwa lakini

kama ilivyo leo"⁸ (Tafsiri yetu).

Tumeutumia ujuzi wetu wa lugha ya Kikikuyu ambayo ndiyo lugha yetu ya kwanza na kuthibitishia usawa wa data yetu kwa kuwauliza wenzetu. Tumeuona umuhimu wa kutumia data kutoka kwa watu ambao hawajaathiriwa sana na miundo ya lugha nyingine. Tuliweza kulisuluhisha jambo hilo kwa kuwahoji wazee hasa walioko sehemu za mashambani.

Kulingana na utafiti alioufanya Bakari (1982) kuhusu uainishaji wa lahaja za Kiswahili, kuna tofauti chache sana za kifonolojia kati ya lahaja ya Kiunguja iliyo msingi wa Kiswahili sanifu na lahaja ya Kimvita (1982:20). Kwa hivyo ilitufaa kuufanyia utafiti wetu wa ngeli za Kiswahili katika sehemu za Mombasa.

Kauli ya Bakari imeungwa mkono na utafiti wa Der-Houssikian. Data iliyotokana na utafiti huo haina tofauti na zile zilizowahi kupatikana kwenye kazi zilizoandikwa juu ya Kiswahili sanifu ingawa Der-Houssikian aliishughulikia lahaja ya Kimombasa (Kimvita).

Tumezirekodi data za utafiti wetu kwa kuyatumia maandishi ya kifonetiki ambayo yalipendekezwa na shirika la kimataifa la fonetiki mnamo mwaka wa 1949.

Baada ya kuzirekodi data zetu, tumezichambua na kuonyesha jinsi Kiswahili sanifu na Kikikuyu cha Kiambu zinavyofanana na kutofautiana.

TANBIHI

1. Kenya Government (1979) Kenya Population Census,
Juzuu la kwanza, Nairobi,
Government Printers. uk. 33
2. Ashton, E.C. (1944) Swahili Grammar, London,
Longman, uk. 10
3. Mbaabu, I. (1985) Sarufi ya Kiswahili, Nairobi
Kenya Publishing and Book
Marketing Company Ltd. uk. 95
4. Gibbe, A.G. (1983) "Uchambuzi wa Nomino za Ngeli
ya kwanza katika Kiswahili"
makala katika Lugha ya
Kiswahili. Dar-es-Salaam;
Taasisi ya Uchunguzi wa
Kiswahili, uk. 246.
5. Maganga, C. (1983) Katika Dibaji ya Kapinga, M.C.
Sarufi Maumbo ya Kiswahili
Sanifu, Dar-es-Salaam;
Printpak Tanzania Ltd. uk. iv
6. Kama 4 hapo juu, uk. 255

7. Bennet, P.R. (1986) "Grammar in The Lexicon"
makala katika, Journal of
Languages and Linguistics;
Juzuu la 7/1, Dordrecht,
Foris Publications; uk.7
8. Zawawi, S.M. (1979) Loan Words and Their Effect
on The Classification of
Swahili Nominals, Leiden,
E.J. Brill.

SURA YA PILI

2.0.0 MPANGILIO WA NGELI-ZA KISWAHILI

Kutokana na utafiti tulioufanya, tumeyatambua makundi kumi na sita ya ngeli. Tumeifikia idadi hiyo kwa kutumia mbinu ya mpangilio wa ngeli iliyopendekezwa na Bleek (1862). Kulingana na mbinu ya Bleek, uchache na wingi wa majina hupangwa katika makundi tofauti.

Makundi yaliyojitokeza ni 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 14; 15; 16; 17; na 18. Tutaiangalia kila mojawapo ya ngeli zilizotajwa hapo juu ili tuone jinsi majina yanavyoathiriana na vipande vingine vya sarufi. Vipande vitakavyozingatiwa ni viashiria; sifa; vitenzi, vijina vihusishi; idadi na vimiliki.

2.1.0 NGELI YA KWANZA

Ngeli ya kwanza huwa na majina ya viumbe vyote vyenye uhai. Chambilecho Gibbe (1983).

("Kitu ambacho ni muhimu kufikiriwa katika udhananishaji wa ngeli ya kwanza ni 'kukata roho'. Viumbe vyote vinavyokata roho vimo katika ngeli ya kwanza").¹

Umuhimu wa dhana ya uhai katika uainishaji wa majina ya ngeli hii pia umedhihirishwa na Mdee (1986) asemapo:-

("Jambo muhimu katika upatanisho wa m-/wa- ni kwamba jina lazima liwe la mtu, mnyama, au mdudu). Umbo la jina sio kigezo muhimu katika uteuzi wa viambishi vipatanishi"²

Wiano wa kisarufi katika ngeli ya kwanza huwa sawa kulingana na kipande cha sarufi kinachotumiwa hata ikiwa viambisho vilivyo kwenye majina vimetofautiana. Kauli hiyo itadhihirishwa na mifano tutakayoitoa.

2.1.1. VIASHIRIA/KATIKA NGELI YA 1.

Mofemu {^{yu}ju} hutumiwa kama kiashiria cha karibu na anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Kiashiria cha karibu na anayesikiliza katika ngeli hii ni {^{yo}jo} . Mofemu {ju} na {jo} pia hutumiwa kama virejeleo ikiwa kitu kinachohusika chajulikana kwa anayezungumza pamoja na anayesikiliza.

Mifano ifuatayo inaonyesha jinsi majina ya ngeli ya kwanza yanavyochukuana na viashiria.!

- 1) [mtɔtɔ huju hujo juɛ]
[kijana huju hujo juɛ]
[kaɗi huju hujo juɛ]
[kiwɛtɛ huju hujo juɛ]

[bubu	hu <u>ju</u>	hu <u>ju</u>	<u>ju</u> lɛ]
[mbu	hu <u>ju</u>	hu <u>ju</u>	<u>ju</u> lɛ]
[kabwɛla	hu <u>ju</u>	hu <u>ju</u>	<u>ju</u> lɛ]
[pɔka -	hu <u>ju</u>	hu <u>ju</u>	<u>ju</u> lɛ]
[kondɔɔ - kɔndɔ:	hu <u>ju</u>	hu <u>ju</u>	<u>ju</u> lɛ]
[papa -	hu <u>ju</u>	hu <u>ju</u>	<u>ju</u> lɛ]

2.1.2 (SIFA/ KATIKA NGELI YA 1)

Katika ngeli hii, /mofemu {mu} ndiyo inatumiwa ili kuyadhihirisha majina kwenye sifa. (Sauti [u] katika mofemu {mu} hupotea iwapo inafuatwa na konsonanti.)

SHERIA 'A'

u → ∅ / m. - [+k]

Kulingana na sheria ya kifonetiki iliyotolewa hapo juu, sauti [u] hupotea ikiwa imetanguliwa na [m] na kufuatwa na konsonanti yo yote ile.

- 2) [mtɔtɔ mzuri] / mu+zuri /
 [ɲɔmbɛ mkupɔbwa] / mu+kupɔbwa /
 [kiwɛtɛ mɲɔɲɛ] / mu+ɲɔɲɛ /
 [kaɗi mrɛfu] / mu+rɛfu /
 [daktari mfupi] / mu+fupi /
 [kabwɛla mjanja] / mu+janja /

2.1.3 VITENZI/KATIKA NGELI YA 1

Majina huwakilishwa na /mofemu {a} kwenye vitenzi katika ngeli ya kwanza. Kwa mfano.

3) [mtoto]	[alianguka]
[daktari]	[alitutibu]
[mbu]	[aliniuma]
[kiwete]	[aliombewa]
[kuku]	[atatinjwa]
[kijana]	[amefaulu]

2.1.4 KIJINA KIHUSISHI/KATIKA NGELI YA 1

Katika lugha ya Kiswahili, kijina kihusishi hutokea kati ya mofemu inayoonyesha wakati na shina la jina./

Mofemu {jɛ} ndiyo inayotumika kama kijina kihusishi cha ngeli ya kwanza kwa mfano.

4) [mzee]	[alijanguka]
[ngombe]	[alijetinjwa]
[kaŋi]	[atakajehubiri]
[kijana]	[alijefuzu]
[daktari]	[anajefuzu]
[mbu]	[alijeniuma]

2.1.5 (IDADI) KATIKA NGELI YA 1

Kiwakilishi cha jina kwenye idadi katika ngeli hii huwa /mofemu {mu}. Kwa mfano.

- 5) ([mzεε mmɔja]
[ɲmbε mmɔja]
[kaɖi mmɔja]
[kijana mmɔja]
[daktari mmɔja]
[nzigε mmɔja]

2.1.6 (VIMILIKI) KATIKA NGELI YA 1

Mofemu {u} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye vimiliki katika ngeli ya kwanza. (Lakini [u] hubadilika na kuwa nusu vokali [w] inapofuatiwa na vokali zilizoko mwanzoni mwa mashina ya vimiliki). Kutokea kwa [w] kunasababishwa na sheria ya kifonetiki. Kulingana na sheria hiyo, vokali [u] hubadilika na kuwa nusu vokali [w] ikifuatiwa na vokali yo yote ile isipokuwa [u].

SHERIA "B"

$$u \longrightarrow w / - v^3$$

6) [mzɛɛ	wangu]	/u+angu/
[kijana	wako]	/u+ako/
[gombɛ	wakɛ]	/u+akɛ/
[daktari	wɛtu]	/u+ɛtu/
[kaɖi	wɛnu]	/u+ɛnu/
[kɔndɔɔ	waɔ]	/u+aɔ/

Mifano ya majina ya ngeli ya kwanza tuliyoitoa inaonyesha kutofautiana kwa viambisho vya ngeli. Lakini kuna wiano wa kisarufi kulingana na kipande cha sarufi kinachohusika. Kwa mfano:-

7) [mtɔtɔ ; mzɛɛ]	kiambisho ni	{ mu }
[kijana, kiwɛtɛ]	kiambisho ni	{ ki }
[kaɖi, daktari, kabwɛla, kɔndɔɔ]	kiambisho	

ni { ∅ } yaani kapa.

2.2.0 NGELI YA PILI

(Katika Kiswahili sanifu, ngeli ya pili huwa na wingi wa majina ya ngeli ya kwanza.)

Haiwezekani mtu kutaja kuwoko kwa kiambisho maalum kwenye majina ya ngeli hii. Viambisho vitatofautiana ingawa kutakuwa na mkubaliano wa kisarufi. kwa mfano:-

8)

- (i) Majina yenye kiambisho {mu} katika uchache, huwa na {wa} katika wingi
- (ii) Majina yenye {ki} katika uchache huwa na {vi} katika wingi.
- (iii) Majina yenye {∅} katika uchache huwa na {∅} au {ma-} katika wingi.

Kwa mfano:

[kondoo] (uchache); [kondoo] (wingi) {∅}
[karani] (uchache); [makarani] (wingi) {ma}
[daktari] (uchache); [madaktari] (wingi) {ma}

2.2.1 (VIASHIRIA) KATIKA NGELI YA 2

Kwa jumla, majina huwakilishwa na/mofemu {wa} iwapo ashirio ni la karibu na anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Ikiwa ashirio ni la karibu na anayesikiliza, mofemu itakayotumiwa ni {∅}. Kwa mfano.

- 9) [wanafunzi - hawa ha∅ walε]
[gombε - hawa ha∅ walε]
[makarani - hawa ha∅ walε]
[vijana - hawa ha∅ walε]
[bubu - hawa ha∅ walε]
[mbu - hawa ha∅ walε]

2.2.2 (SIFA/KATIKA NGELI YA 2

Katika ngeli hii, {mofemu {wa}} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye sifa. Kwa mfano:

10)

[watoto]	[<u>wazuri</u>])
[ngombε]	[<u>wakubwa</u>]
[bubu]	[<u>wanongε</u>]
[viwetε]	[<u>watSanga</u>]
[madaktari]	[<u>wafupi</u>]
[mbu]	[<u>wabaja</u>]

2.2.3 (VIPENZI/KATIKA NGELI YA 2

Majina huwakilishwa na {mofemu {wa}} kwenye vitenzi. Kwa mfano:

11)

[wazεε]	[<u>walianguka</u>]
[madaktari]	[<u>walimhudumia</u>])
[viwetε]	[<u>wanεombεwa</u>]
[kuku]	[<u>wanatipjwa</u>]
[vijana]	[<u>wamεfaulu</u>]
[mbu]	[<u>wamεniuma</u>]

2.2.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 2

{Mofemu {o}} ndiyo inayotumiwa kama kijina kihusishi kuyawaakilisha majina ya ngeli hii. Kwa mfano:-

12)

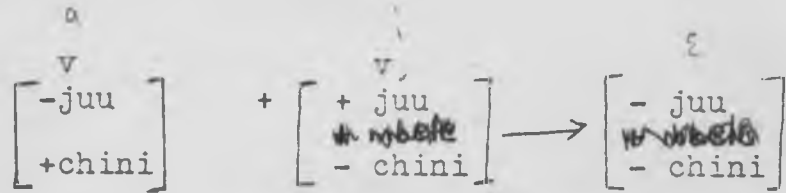
[wazεε	wali <u>o</u> anguka]
[madaktari	wali <u>o</u> mhudumia]
[ka <u>di</u>	wana <u>o</u> hubiri]
[viwεtε	wataka <u>o</u> mbewa] ⁴
[vijana	wali <u>o</u> funzu]
[mbu	wana <u>o</u> niuma]

2.2.5 (IDADI) KATIKA NGELI YA 2

(Kiambisho {wa} ambacho huwakilisha jina kwenye idadi katika ngeli ya pili hutokea tu kwenye baadhi ya nambari. Nambari zilizo na kiambisho katika Kiswahili ni mbili; tatu; nne; tano na nane.) Nambari sita, saba, tisa na kumi hazina viambisho. Yaani mofemu ya kiambisho ni kapa, {∅} .

(Neno [wengi] ambalo hutumiwa kuonyesha wingi kijumla katika ngeli ya pili huwa na umbo ta silabi wa+ingi . Vokali [ε] katika [wengi] yatokana na kuungana kwa [a] katika {wa} na [i] katika {-ingi} . Muungano huo hutokana na sheria ya kifonetiki isemayo kwamba vokali ya chini ikifuatana na vokali ya juu hatimaye huwa kuundwa kwa vokali wastani (ya katikati)

SHERIA "C"

Mifano ya uhusiano kati ya majina na kipande cha idadi katika ngeli ya pili ni kama ifuatayo:

13)

- ([wazεε wawili])
- [vijana watatu]
- ([madaktari wannε])
- [wanafunzi watanɔ]
- [kondɔɔ sita]
- [watɔtɔ saba]
- [kaɖi wananε]
- [watʂεzaji wεngi] / wa+ingi /

2.2.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 2

Kiwakilishi cha jina kwenye vimiliki katika ngeli ya pili ni sawa kabisa na cha ngeli ya kwanza. Yaani ni mofemu {u} .

Kutokana na kufanana kwa vimiliki kati ya ngeli hizo haiwezekani mtu akajua kama jina liko katika hali ya uchache au wingi ikiwa jina linalohusika ni baadhi ya yale yasiyo na viambisho. Jambo hilo

litatatiza ikiwa kipande cha sarufi kinachozingatiwa ni kimiliki pekee. Kwa mfano:

14)

[gombε	<u>w</u> angu]	/ <u>u</u> +angu/
[kondoo	<u>w</u> angu]	/ <u>u</u> +angu/
[bubu	<u>w</u> ako]	/ <u>u</u> +ako/
[kaḁi	<u>w</u> etu]	/ <u>u</u> +etu/

Katika mifano tuliyoitoa hapo juu, ni vigumu kutofautisha kama [gombε ; kondoo , bubu na kaḁi] yako katika hali ya uchache au wingi. Hii ni kwa sababu kila mojawapo ya vitu vilivyotajwa chaweza kumilikiwa na watu wengi au kwa hali ya wingi kimilikiwe na mtu mmoja.

Tukiangalia hali ambapo jina linalohusika huwa na kiambisho, tutaona kwamba wingi wadhihirika bila matatizo yo yote. Kwa mfano:

15)

[wazεε	<u>w</u> angu]	/ <u>u</u> +angu/	(baba na mama)
[vijana	<u>w</u> akε]	/ <u>u</u> +akε/	
[madaktari	<u>w</u> enu]	/ <u>u</u> +enu/	
[mafundi	<u>w</u> ao]	/ <u>u</u> +ao/	na kadhalika.

2.3.0 NGELI YA TATU

(Mofemu {mu} ndiyo kiambisho cha majina katika ngeli hii.)

Katika Kiswahili sanifu, ngeli ya tatu huwa na majina ya aina kadha. Kauli moja ya kijumla iwezayo kutolewa kuhusu ngeli hii ni kwamba (inayasheheni majina yote ya miti. Kwa mfano:

16)

[mnazi, msonobari, mbuni, mpera, mpingo
mtsungwa] na kadhalika.

Ngeli hiyo pia huwa na baadhi ya vitu vinavyotengenezwa kutoka sehemu za miti. Kwa mfano:

17)

[mkongolo, mkeka, msale, mkuki, mwiko], na kadhalika.

Ngeli ya tatu pia huwa na majina ya baadhi ya viungo vya mwili. Kwa mfano:

18)

[mkono, mguu, mdomo, mkia, msipa, mgongo]

Sifa inayodhihirika katika majina ya viungo vya mwili vilivyotajwa hapo juu ni kwamba ni virefu na

vyenye umbo la mviringo.

Aina nyingine ya majina yanayopatikana katika ngeli ya tatu ni ya vitu vya kimaumbile vinavyoenea.

Kwa mfano:

19)

[mto , mlima, msitu, mwinuko]

na kadhalika.

Ngeli ya tatu pia huwa na baadhi ya majina yanayoundwa kutokana na vitenzi. Majina hayo huundwa kwa kukitanguliza kiambisho cha ngeli kwenye shina la kitenzi. [a] inayotokea mwishoni mwa vitenzi vya lugha za Kibantu huondolewa na nafasi yake ikachukuliwa na { o } . Kwa mfano:

20)

[mlia]	kutokana na kitenzi	[lia]
[mtora]	kutokana na kitenzi	[tora]
[mgoma]	kutokana na kitenzi	[goma]
[mwangoza]	kutokana na kitenzi	[ngoza]
[mwamko]	kutokana na kitenzi	[amka]
[mwinuko]	kutokana na kitenzi	[inuka]
[mwanzo]	kutokana na kitenzi	[anza]

(Kuna aina ya majina ya kidhahania yanayopatikana katika ngeli ya tatu. Majina hayo yaonekana kuwa

yamekopwa kutoka Kiarabu. Kwa mfano:

21)

[muujiza, msikeli, mkataba] na
kadhalika.)

2.3.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 3

Majina huwakilishwa na mofemu {u} kwenye viashiria katika ngeli ya tatu iwapo ashirio ni la karibu na mtu anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. {o} hutumiwa kwa ashirio la karibu na anayesikiliza. Mofemu hizo, {u} na {o} hutumiwa kama virejeleo ikiwa kitu kinachotajwa chajulikana na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Kwa mfano:

22)

[mti	-	h <u>u</u>	hu <u>o</u>	<u>u</u> le]
[mkuki	-	h <u>u</u>	hu <u>o</u>	<u>u</u> le]
[mtu	-	h <u>u</u>	hu <u>o</u>	<u>u</u> le]
[mwinuko	-	h <u>u</u>	hu <u>o</u>	<u>u</u> le]
[mwongozo	-	h <u>u</u>	hu <u>o</u>	<u>u</u> le]
[mwanzo	-	h <u>u</u>	hu <u>o</u>	<u>u</u> le]

2.3.2 SIFA KATIKA NGELI YA 3

(Kiambisho kinachowakilisha jina kwenye sifa katika ngeli hii ni {mu} . Kwa mfano:

23)

[mkuki	<u>mr</u> ɛfu]	/ <u>mu</u> +rɛfu /)
[mti	<u>m</u> wɛbamba]	/ <u>mu</u> +ɛbamba /)
[msitu	<u>m</u> kubwa]	/ <u>mu</u> +kubwa /
[mtɔɛ zɔ	<u>m</u> zuri]	/ <u>mu</u> +zuri /
[mliɔ	<u>m</u> baja]	/ <u>mu</u> +baja /
[mtɔ	<u>m</u> pana]	/ <u>mu</u> +pana /

2.3.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 3

(Kiwakilishi cha jina kwenye vitenzi katika ngeli ya tatu ni mofemu {u} . Kwa mfano:

24)

[mti	<u>u</u> lianguka]
[mkuki	<u>u</u> mɛtupwa]
[mtɔ	<u>u</u> tafurika])
[msitu	<u>u</u> mɛtɔmɛka]
[mtɔɛ zɔ	<u>u</u> taanza]
[mliɔ	<u>u</u> nasikika]

2.3.4 KIJINA KIHUSISHI CHA NGELI YA 3

(Mofemu {o} ndiyo itumiwayo kama kijina kihusishi cha majina katika ngeli ya tatu. Kwa mfano:

25)

[mtaro]	ulio <u>t</u> simbwa]
[mkono]	ulio <u>k</u> atwa])
[mto]	ulio <u>f</u> urika]
[msitu]	una <u>a</u> tomeka]
[mtεzo]	ulio <u>a</u> anza]
[mlio]	utaka <u>s</u> sikika]

2.3.5 IDADI KATIKA NGELI YA 3

(Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {m} kwenye kipande cha idadi. Kwa mfano:

26)

[mti]	<u>m</u> moja]
[mguu]	<u>m</u> moja])
[mto]	<u>m</u> moja]
[mkuki]	<u>m</u> moja]
[mkaka]	<u>m</u> moja]
[mtεzo]	<u>m</u> moja]

2.3.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 3

(Mofemu {u} ndiyo inayotumiwa kama kiwakilishi cha jina kwenye vimiliki vya ngeli ya tatu. Kwa mfano:-

27)

[mti	wangu]	/u+angu/
[mkuki	wako]	/u+ako/)
[mlio	wake]	/u+ake/
[mto	wetu]	/u+etu/
[mt)ezo	wenu]	/u+enu/
[mpango	wao]	/u+ao/ *

2.4.0 NGELI YA NNE

(Ngeli hii huyasheheni majina yaliyo wingi wa yale yanayopatikana katika ngeli ya tatu. Mofemu {mi} ndiyo inayotumika kama kiambisho cha jina katika ngeli ya nne.

Kuna aina ya majina katika ngeli ya nne ambayo hayawezi kutokea katika hali ya umoja (uchache).

[mi-] inayotokea kwenye mianza ya majina hayo ni sehemu ya shina; si kiambisho. Majina hayo ni kama vile [miwani] na [miadi].

2.4.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 4

(Mofemu {i} hutumiwa kwa kuyawakilisha majina kwenye viashiria katika ngeli hii iwapo ashirio ni la karibu na mtu anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Mofemu {jo} hutumia kuashiria vitu vilivyo karibu na anayesikiliza. Mofemu hizo pia hutumiwa kurejelea vitu vinavyojulikana kwa mtu anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Kwa mfano:

28)

[miti -	hii	hijɔ	ilɛ])
[mikuki -	hii	hijɔ	ilɛ]) .
[mikatɛ -	hii	hijɔ	ilɛ]
[misitu -	hii	hijɔ	ilɛ]
[mitɛzo -	hii	hijɔ	ilɛ]
[miliɔ -	hii	hijɔ	ilɛ]

2.4.2 SIFA KATIKA NGELI YA 4

(Majina ya ngeli ya nne huwakilishwa na mofemu {mi} kwenye kipande cha sifa. Kwa mfano:

29)

[miti	<u>mirɛfu</u>])
[miwani	<u>mizuri</u>]
[miadi	<u>mibaja</u>]
[mito	<u>mipana</u>]
[mikuki	<u>mifupi</u>]
[misitu	<u>mikubwa</u>]

2.4.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 4

(Mofemu {i} ndiyo inayotumiwa kama kiwakilishi cha majina kwenye (^{vitenzi}kipande cha idadi) katika ngeli hii.

Kwa mfano:

30)

[miti	<u>ilikatwa</u>]
[miwani	<u>imɛvunjika</u>])
[miadi	<u>itatimizwa</u>]
[mito	<u>imɛfurika</u>]
[mikuki	<u>inalɛtwa</u>]
[misitu	<u>ilitɔmɛka</u>]

2.4.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 4

(Mofemu {jo} hutumiwa kama kijina kihusishi katika ngeli ya nne. Kwa mfano:-

31)

[miti	ilij _o katwa]
[miwani	inaj _o vun _g ika]
[miadi	itakaj _o timizwa]
[mit _o	itakaj _o furika]
[mikuki	inaj _o l _e twa]
[misitu	ilij _o t _o meka]

2.4.5 IDADI KATIKA NGELI YA 4

(Majina huwakilishwa kwenye idadi na mofemu {mi} katika ngeli ya nne. Mofemu hiyo huwepo tu iwapo kiasi kinachotajwa ni mbili, tatu, nne, tano na nane. Kiwakilishi cha jina huwa hakipo ikiwa idadi inayotajwa ni sita, saba, tisa au kumi). Kwa ujumla tungesema kwamba mofemu {mi} na alomofu yake ambayo ni kapa ndizo zinazotumiwa kuyawakilisha majina kwenye idadi yo yote ile katika ngeli ya nne. Kwa mfano:-

32)

([miti	miwili]
[mit _o	mitatu]
[mikuki	minne]
([milima	sita]
[mikong _o jo	saba]
[mits _o zo	kumi]

2.4.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 4

(Mofemu {i} hutumiwa kuyawakilisha majina kwenye vimiliki katika ngeli hii) Sauti [j] inayotokea kwenye vimiliki katika maandishi husababishwa na sheria ya kifonetiki. Kulingana na sheria hiyo, vokali [i] hugeuka na kuwa nusu vokali au kiyeyusho [j] ikiwa imeitangulia vokali nyingine yo yote ile isipokuwa i .

SHERIA "D"

i → j / - v⁵

Ifuatayo ni mifano inayoonyesha jinsi majina ya ngeli ya nne yanavyochukuana na vimiliki.

33)

[miwani	ɟangu]	/ i+angu /
[mitɕɛ zɔ	ɟɛtu]	/ i+ɛtʉ / ɔ
[miguu	ɟakɔ]	/ i+akɔ / •
[miadi	ɟakɛ]	/ i+akɛ /
[mikɔngɔɔ	ɟɛnu]	/ i+ɛnu /
[mifuko	ɟaɔ]	/ i+aɔ /

2.5.0 NGELI YA TANO . *

(Kiambisho cha jina katika ngeli hii huwa mofemu {ji} iwapo shina la jina lina silabi moja pekee) Kiambisho cha jina hakipo kwenye majina yaliyo na mashina yenye silabi zaidi ya moja.

Chambilecho Loogman (1965:28), mashina yaliyo na kiambisho {ji} ni machache sana ingawa wanasarufi wanaoutumia mpangilio wa ngeli unaozingatia viambisho huiita ngeli ya tano "ji". Kauli aliyoitoa Loogman ni kwamba idadi ya majina yaliyo na kiambisho {ji} ni takribani ishirini na matano.

(Ngeli ya tano huyasheheni majina yaliyo na misingi tofauti kimaana. Kwa mfano:-

- (a) Baadhi ya majina ya viungo vya mwili kama vile:-

34)

[sikiɔ ; bɛga, gɔti, jitiɔ ; jino]

Polome (1967:97); Ashton (1947:65) na Mbaabu (1978:37) ni baadhi ya wanasarufi wanaoshikilia kwamba majina ya sehemu za mwili yaliyotolewa hapo juu yana sifa moja maalum. Kauli yao ni kwamba viungo hivyo hutokea yiwili viwili (jozi). [mguu] na [mkono] ni viungo vinavyotokea yiwili yiwili

lakini haviko katika ngeli ya tano. Kwa hivyo inatubidi kuitilia shaka kauli ya wanasarufi tuliowataja hapo awali (Polome, Ashton na Mbaabu).

Sifa ya ujumla tuliyoiona kati ya majina ya viungo vya mwili vilivyo katika ngeli ya tano ni kwamba (umbo lao la nje ni la mviringo au linalokaribia mviringo.)

(b) Aina nyingine ya majina yanayopatikana katika ngeli hii huwa yaonyesha (hali ya ukubwa wa majina kutoka ngeli tofauti.

Kwa mfano:-

35)

[jisu]	ukubwa wa	[kisu]	(ngeli ya 7)
[jibwa]	ukubwa wa	[mbwa]	(ngeli ya 1)
[jumba]	ukubwa wa	[pumba]	(ngeli ya 9)
[jiti]	ukubwa wa	[mti]	(ngeli ya 3)

(c) Ngeli ya tano pia (huwa na baadhi ya majina yaliyoundwa kutokana na vitenzi. Kwa mfano:⁶

36)

[pigɔ]	kutokana na kitenzi	[piga]
[nɛnɔ]	kutokana na kitenzi	[nɛna]
[ɔɔɔ]	kutokana na kitenzi	[ɔɔa]

[tatizɔ] kutokana na kitenzi [tatiza]

[patɔ] kutokana na kitenzi [pata]

[tungɔ] kutokana na kitenzi [tunga]

(d) (Kuna baadhi ya majina ya sehemu za miti ambayo hupatikana katika ngeli hii. Kwa mfano:

[tunda, Sina
ua , tawi
jani , ganda])

2.5.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 5

(Mofemu {li} | hutumiwa kama |kiwakilishi cha jina kwenye viashiria) katika ngeli hii (iwapo kitu kinachoashiriwa kiko karibu na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Vile vile mofemu {li} inatumiwa kwa ashirio la mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Mofemu {lɔ} hutumiwa ikiwa ashirio ni la karibu na mtu anayesikiliza.

Mofemu {li} na {lɔ} pia hutumiwa kama virejeleo ikiwa kitu kinachotajwa chajulikana kwa anayezungumza pamoja na anayesikiliza.

37)

[jiwε	—	hili	hilɔ	lilε]
[jumba	—	hili	hilɔ	lilε])
[sanduku	—	hili	hilɔ	lilε]
[sikiɔ	—	hili	hilɔ	lilε]
[tunda	—	hili	hilɔ	lilε]
ʒɔɔ	—	hili	hilɔ	lilε]

2.5.2 SIFA KATIKA NGELI YA 5

Katika ngeli hii, majina hayawakilishwi na kiambisho cho chote kwenye sifa. Nafasi ya kiambisho huwa kapa {∅} . Kwa mfano:-

38)

[jumba	kubwa]
[jibwa	kali]
[jina	zuri]
[Samba	pana]
[tiɔ	kubwa]
[tunda	tamu]

2.5.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 5

(Majina ya ngeli hii huwakilishwa na mofemu {li} kwenye vitenzi. Kwa mfano:-

39)

[jumba	<u>limεjεngwa</u>]
[jibwa	<u>lilibwεka</u>])
[jambɔ	<u>litatajwa</u>]
[jamba	<u>limεlimwa</u>]
[sokɔ	<u>lingεfungwa</u>]
[tunda	<u>limεiva</u>]

2.5.4 KIJINA KIHUSISHI CHA NGELI YA 5

(Kiambisho {lɔ} ndicho kinachotumiwa kama kijina kihusishi katika ngeli hii. Kwa mfano:

40)

[jino	<u>lilibngɔlεwa</u>]
[jibwa	<u>lilibuawa</u>])
[jamba	<u>linalɔlimwa</u>]
[tunda	<u>litakalɔnunuliwa</u>]
[jamba	<u>linalɔtajwa</u>]
[pigɔ	<u>lilibmwanguwa</u>]

2.5.5 IDADI KATIKA NGELI YA 5

Majina ya ngeli ya tano hayawakilishwi na kiambisho cho chote kwenye kipande cha idadi. Kwa hivyo mofemu ya kuwakilisha jina huwa kapa, {∅} .
Kwa mfano:-

41)

[jina	mɔʃa]
[jumba	mɔʃa]
[sanduku	mɔʃa]
[bɛga	mɔʃa]
[ʃamba	mɔʃa]
[tunda	mɔʃa]

2.5.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 5

(Kiwakilishi cha jina kwenye vimiliki katika ngeli hii ni mofemu {laʃ} . Kwa mfano:

42)	[ʃitʃɔ	langu]
	[jumba	lako])
	[wazɔ	lakɛ]
	[ʃamba	lɛtu] /la+ɛtu/
	[soko	lɛnu] /la+ɛnu/
	[gari	lao]

2.6.0 / NGELI YA SITA /

Ngeli hii huwa na aina mbili muhimu za majina.

Aina ya kwanza ya majina yaliyo katika ngeli hiyo ni(wingi wa majina yanayopatikana katika ngeli ya tano. Wingi wa majina hayo huundwa kwa kutanguliza kiambisho {ma} kwenye mashina ya majina hayo. Kwa mfano:

43)

[<u>ma</u> jumba]	wingi wa	[jumba]
[<u>ma</u> jina]	wingi wa	[jina])
[<u>ma</u> bɛga]	wingi wa	[bɛga]
[<u>ma</u> ɟamba]	wingi wa	[ɟamba]
[<u>ma</u> sikiɔ]	wingi wa	[sikiɔ]
[<u>ma</u> ɛnɔ]	/ma+inɔ/	wingi wa [jinɔ]

Aina ya pili ya majina yanayopatikana katika ngeli hiyo ni ya (baadhi ya vitu majimaji. Kwa mfano:-

[maji , matɛ ,
manii] , mafuta , maziwa])

[ma] iliyoko kwenye majina ya vitu majimaji vilivyotajwa ni sehemu ya shina, sio kiambisho cha ngeli. Inavyoonekana ni kwamba majina hayo huainishwa pamoja na yale yaliyo na kiambisho {ma} kwa mujibu wa kuleta mtiririko wa kisarufi.

2.6.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 6

(Majina huwakilishwa na mofemu {ja} kwenye viashiria katika ngeli ya sita iwapo ashirio ni la karibu na anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Mofemu {jo} hutumiwa ikiwa ashirio ni la karibu na anayesikiliza. {ja} na {jo} pia hutumiwa kwa kurejelea kitu kinachojulikana

kwa anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Kwa mfano:

44)

[majumba	-	haja	hajɔ	jalɛ]
[masanduku	-	haja	hajɔ	jalɛ]
[mɛnɔ	-	haja	hajɔ	jalɛ]
[mafuta	-	haja	hajɔ	jalɛ]
[matunda	-	haja	hajɔ	jalɛ]
[matɔ	-	haja	hajɔ	jalɛ]

2.6.2 SIFA KATIKA NGELI YA 6

(Mofemu {ma} hutumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye kipande cha sifa katika ngeli hii. Kwa mfano:-

[majina	mazuri]
[majumba	marɛfu]
[maji	matɔafu]
[manɛnɔ	maɔvu]
[masamba	mɛbamba] /na+ɛbamba/
[mɛnɔ	mɛupɛ] /ma+ɛupɛ/

2.6.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 6

(Majina huwakilishwa na mofemu {ja} kwenye vitenzi katika ngeli ya sita. Kwa mfano:

45)

[majumba	jalianguka]
[majina	jametajwa]
[mafuta	jangemwagika]
[masanduku	jataletwa]
[masamba	janalimwa]
[menɔ]	jalinɔlewa]

2.6.4 KIJINA KIHUSISHI CHA NGELI YA 6

(Katika ngeli hii, mofemu {jɔ} ndiyo inayotumiwa kama kijina kihusishi. Kwa mfano:-

46)

[maji	jaliɔtɔtwa]
[majumba	jaliɔbɔmɔlewa]
[menɔ	jaliɔɔlewa]
[mambo	jatakajɔsemwa]
[matunda	jaliɔɔletwa]
[masamba	janajɔlimwa]

2.6.5 IDADI KATIKA NGELI YA 6

Tulidokeza hapo awai (katika sehemu 2.6.0) kwamba (majina ya ngeli ya sita huwa yamegawanyika katika makundi mawili muhimu. Kuna kundi la vitu vinavyohesabika na la vitu visivyohesabika.

Majina ya vitu vinavyohesabika huwakilishwa na mofemu {ma} kwenye kipande cha idadi ikiwa vitu

vinavyohesabiwa ni viwili, vitatu, vinne, vitano au vinane. Kiwakilishi cha jina hakipatikani iwapo idadi ni sita; saba, tisa au kumi.

Majina ya vitu (visivyohesabika) kama vile [mafuta], [maziwa] na kadhalika hayakikubali kipande cha idadi isipokuwa kiasi kiwe chatajwa kwa ujumla. Katika hali hiyo, (uchaguzi huwa baina ya [mat]at[ε] na [mɛngi] ; /ma+ingi/ .)

Ifuatayo ni mifano inayoonyesha jinsi majina ya ngeli ya sita yanavyochukuana na kipande cha idadi.

47)

[majina	<u>mawili</u>]
[majumba	<u>matatu</u>]
[meno	<u>mannε</u>]
[matunda	sita]
[masamba	saba]
[makosa	kumi]

2.6.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 6

(Mofemu {i} ndiyo inayotumiwa kuyawakilisha majina kwenye vimiliki katika ngeli ya sita. Kwa mfano:

48)

[mamba	jangu]	/i+angu/
[mɛno	jakɔ]	/i+akɔ/)
[maziwa	jake]	/i+ake/
[maɓamba	jetu]	/i+ɛtu/
[masɔko	jɛnu]	/i+ɛnu/
[matɔzi	jaɔ]	/i+aɔ/

2.7.0. NGELI YA SABA

Katika ngeli hii, (mofemu {ki} ndiyo kiambisho kilichoko kwenye majina. Majina ya ngeli hiyo yana misingi mbalimbali ya maana. Kwa mfano:-

- (a) Kuna baadhi ya majina ya |vitu vinavyoundwa na kutumiwa na binadamu) Majina hayo ni kama vile

49)

([kiti , kitanda)
 kisu , tɓungu] ?
 tɓandarua , kiatu] na kadhalika.

- (b) Aina nyingine ya majina yaliyoko katika ngeli ya saba ni baadhi ya (yale yanavyoundwa kutokana na vitenzi. Kwa mfano:-

50)

[kifungo]	kutokana na kitenzi	[funga]
[kipepo]	kutokana na kitenzi	[pepa])
[kifuniko]	kutokana na kitenzi	[funika]
[kizibo]	kutokana na kitenzi	[ziba]
[kipimo]	kutokana na kitenzi	[pima]
[kivuko]	kutokana na kitenzi	[vuka]

(c) (Majina ya lugha) pia hupatikana katika ngeli hiyo. Kwa mfano:

51)

([kigereza , kifaransa
Kiswahili , kikikuju)
kijunani , kilatini
Kiarabu , kijerumani] na kadhalika.

✓ (d) Aina nyingine ya majina yanayopatikana katika ngeli ya saba ni yale (yanayoonyesha udogo wa vitu). Katika kuonyesha udogo wa majina yenye silabi moja pekee, mofemu {ji} ya ukubwa huhifadhiwa na kuwa kama sehemu ya shina na kisha mofemu {ki} hutangulizwa. Mofemu {ji} haitumiwi ikiwa shina la jina lina silabi zaidi ya moja. Kwa mfano:-

52)

([kijiti])	udogo wa [mti] (ngeli ya 3)
[kijibwa]	udogo wa [mbwa] (ngeli ya 1))
[kilimi]	udogo wa [ulimi] (ngeli ya 11)
[tšumba]	udogo wa [pumba] (ngeli ya 9)

(e) Ngeli ya saba pia huwa na baadhi ya majina ya sehemu za mwili. Kwa mfano:

53)

[kidole ,	kisugodi)
kisogo ,	kipaji
kisigino,	kifua]

2.7.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 7

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {ki} kwenye viashiria. Mofemu hiyo pia hutumiwa kama kirejeleo ikiwa kitu kinachotajwa chajulikana kwa mtu anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Kwa mfano:-

54)

[kisu - hiki hitšo /hi+kiš/ kilɛ])
[kifunikšo - hiki hitšo /hi+kiš/ kilɛ]
[kifungšo - hiki hitšo /hi+kiš/ kilɛ]
[tšumba - hiki hitšo /hi+kiš/ kilɛ]
[tšombo - hiki hitšo /hi+kiš/ kilɛ]
[tšanzšo - hiki hitšo /hi+kiš/ kilɛ]

2.7.2 SIFA KATIKA NGELI YA 7

(Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {ki} kwenye kipande cha sifa. Kwa mfano:-

55)

[kidɔle	<u>kikubwa</u>])
[kifua	<u>kipana</u>]
[kisu	<u>kidogo</u>]
[tɔɔmbo	<u>kizuri</u>]
[kijiti	<u>tɔɔ bamba</u>] /ki+ɛbamba/
[kilimi	<u>kirefu</u>]

2.7.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 7

(Mofemu {ki} ndiyo inayotumiwa katika kuyawakili-lisha majina kwenye vitenzi vya ngeli ya saba. Kwa mfano:-

56)	[kisu	<u>kimelɛtwa</u>]
	[kiswahili	<u>kilizungumzwa</u>])
	[kijiti	<u>kimevunjika</u>]
	[kizibo	<u>kitaɔndɔlewa</u>]
	[tɔɔmba	<u>kinafagiwa</u>]
	[tɔɔmbo	<u>kimenunuliwa</u>]

2.7.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 7

(Katika ngeli hii, mofemu inayotumika kama kijina kihusishi ni {ki} . Kwa mfano:

57)

[kisu	kilit <u>ɔ</u> lɛtwa]	/kiliki <u>ɔ</u> lɛtwa /
[kifungo	kilit <u>ɔ</u> potɛa]	/kiliki <u>ɔ</u> potɛa /
[kizibo	kitakat <u>ɔ</u> ndɔlɛw	/kitakaki <u>ɔ</u> ndɔlɛwa /
[kiswahili	kinat <u>ɔ</u> zũgumzwa]	/kinaki <u>ɔ</u> zũgumzwa /
[tSumba	kilit <u>ɔ</u> fagiwa]	/kiliki <u>ɔ</u> fagiwa /
[tSombɔ	kilit <u>ɔ</u> nunuliwa]	/kiliki <u>ɔ</u> nunuliwa /

2.7.5 IDADI KATIKA NGELI YA ?

⟨Mofemu {ki} hutumiwa kama kiwakilishi cha jina kwenye kipande cha idadi⟩. Hata hivyo, kipande cha idadi hutumika tu kwenye majina ya vitu vinavyoweza kugusika (vilivyo na umbo).

Majina ya kidhahania kama vile [kiingɛɛɛza, kiswahili] au lugha yo yote ile, hayakikubali kipande cha idadi.

Ifuatayo ni mifano inayodhihirisha jinsi majina ya ngeli ya saba yanavyochukuana na kipande cha idadi;

58)

[kiatu	<u>ki</u> ɔja]
[kijiti	<u>ki</u> ɔja]
[kifungo	<u>ki</u> ɔja]
[kiti	<u>ki</u> ɔja]
[tSumba	<u>ki</u> ɔja]
[tSombɔ	<u>ki</u> ɔja]

2.7.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 7

Katika ngeli hii, mofemu {ki} hutumiwa kama kiwakilishi cha jina kwenye kipande cha kimiliki.

Kwa mfano:-

[kijiti	tʃangu]	/ki+angu /
[kifuruʃi	tʃakɔ]	/ki+akɔ /)
[kisu	tʃakɛ]	/ki+akɛ /
[tʃumba	tʃɛtu]	/ki+ɛtu /
[kitanda	tʃɛnu]	/ki+ɛnu /
[tʃungu	tʃaɔ]	/ki+aɔ /

2.8.0 NGELI YA NANE

Katika Kiswahili sanifu, ngeli hii (ina majina yaliyo wingi wa baadhi ya majina yanayopatikana katika ngeli ya saba.)

Majina ya lugha ni ya kidhahania. Kwa hivyo majina hayo hayawekwi katika hali ya wingi.

(Mofemu inayotumiwa kama kiambisho/ cha majina valiyoko katika ngeli ya nane /ni {vi}).

2.8.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 8

Katika ngeli hii, mofemu {vi} hutumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye viashiria iwapo ashirio ni la karibu na anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza. {viɔ} *

hutumiwa kwa ashirio la karibu na anayesikiliza. mofemu {vi} na {vio} pia hutumiwa kurejelea vitu vinavyojulikana kwa yule anayezungunza pamoja na anayesikiliza. Kwa mfano:-

59)

[vifuniko	-	<u>hivi</u>	<u>hivjo</u>	/hivio/	<u>vilɛ</u>]
[visu	-	<u>hivi</u>	<u>hivjo</u>	/hivio/	<u>vilɛ</u>]
[vitanda	-	<u>hivi</u>	<u>hivjo</u>	/hivio/	<u>vilɛ</u>]
[vijiti	-	<u>hivi</u>	<u>hivjo</u>	/hivio/	<u>vilɛ</u>]
[vjombō	-	<u>hivi</u>	<u>hivjo</u>	/hivio/	<u>vilɛ</u>]
[vjumba	-	<u>hivi</u>	<u>hivjo</u>	/hivio/	<u>vilɛ</u>]

2.8.2. SIFA KATIKA NGELI YA 8

(Katika ngeli hii, mofemu {vi} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye kipande cha sifa. Kwa mfano:-

60)

[visu	<u>vikali</u>]
[viini	<u>vibaja</u>]
[vjungu	<u>vikubwa</u>]
[vitanda	<u>vizuri</u>]
[vjombō	<u>vjɛpɛsi</u>] /vi+ɛpɛsi/
[vijiti	<u>vjɛbamba</u>] /vi+ɛbamba/

2.8.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 8

Majina ya ngeli hii huwakilishwa na mofemu

{vi} kwenye vitenzi. Kwa mfano:

61)

[vi]jiti	<u>vin</u> εvupjika]
[vizib]o	<u>vin</u> εondolewa])
[vifuniko	<u>vit</u> anunuliwa]
[visu	<u>vin</u> alεtwa]
[vjomb]o	<u>vi</u> gεvupjika]
[vjumba	<u>vil</u> it]omeka]

2.8.5 (KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 8

Mofemu {vi} ndiyo inayotumiwa kama kijina
kihusishi cha ngeli hii. Kwa mfano:-

62)

[visu	vitakav]εlεtwa] /vitakav]εlεtwa /
[vi]jiti	viliv]ovupjika] /viliv]ovupjika /)
[vizib]o	vinav]owεkwa] /vinav]owεkwa /
[viini	viliv]oangamizwa] /viliv]oangamizwa /
[vjumba	vinav]ojεngwa] /vinav]ojεngwa /
[vipand]ε	viliv]oungani]wa] /viliv]oungani]wa /

2.8.5. (IDADI/KATIKA NGELI YA 8)

Katika ngeli hii, mofemu {vi} hutumiwa kuyawakilisha majina kwenye kipande cha idadi. Mofemu hiyo (hutumiwa ikiwa idadi ni mbili, tatu; nne; tano; au nane. Kiambisho hakipatikani ikiwa idadi ni sita; saba, tisa au kumi.)

Jina [viini] haliwekewi idadi kwa sababu lina vihusu vitu visivyoweza kuhesabika. Kiasi katika jina hilo hutolewa kwa ujumla. Kwa miano:

63)

[viini	<u>vingi</u>]
[viini	<u>vit</u> sat]ε]

*vit*sat]ε

Majina ya vitu vinavyohesabika huchukuana na kipande cha idadi kwa njia ifuatayo:

64)

([vizibo	<u>viwili</u>]
[viti	<u>vitatu</u>])
[vjomb	<u>vinne</u>]
[vjungu	<u>vitano</u>]
[vikombε	sita]
[visu	saba]

2.8.6. VIMILIKI KATIKA NGELI YA 8

Mofemu inayoyawakilisha majina kwenye vimiliki katika ngeli hii ni {vi} . Kwa mfano:

65)

[viatu	vjangu]	/vi+angu/
[visu	vjako]	/vi+ako/)
[vitanda	vjake]	/vi+ake/
[vjombo	vjetu]	/vi+etu/
[vjumba	vjenu]	/vi+enu/
[vikombe	vjao]	/vi+ao/

2.9.0 NGELI YA TISA

Ngeli hii huwa na majina ya aina nyingi. Baadhi ya majina hayo yanaweza kuhusishwa na maana lakini mengine hayawezi kupatiwa misingi ya kimaana.

(Majina ya ngeli ya tisa ambayo huwa na kiambisho ni machache sana) ingawa wanasarufi wengi wameiita ngeli hiyo "n". Wanasarufi hao huiita ngeli ya tisa "n" kwa mujibu wa [n] inayotokea kwenye baadhi ya majina.

Wilson (1970:150) ameitoa kauli kwamba ngeli ya tisa ndiyo iliyo kubwa zaidi miongoni mwa ngeli za Kiswahili. Amaanishalo Wilson ni kwamba ngeli hiyo ndiyo iliyo na majina mengi zaidi na ya aina tofauti.

Ukosefu wa viambisho kwenye majina mengi ya ngeli ya tisa umeiwezesha ngeli hiyo kuyasheheni majina mengi yaliyokopwa kutoka lugha nyingine tofauti hadi Kiswahili. Kauli hiyo imesisitizwa na Polome (1967:101).

Baadhi ya wanasarufi wameichukua dhana ya "ukopaji" kwa ujumla sana wanapoyajadili majina ya ngeli ya tisa. Kwa mfano. Der- Houssikian ^{Hayu zi mwanaisi baki alikuwa mitafuta} (1969:47) amesema kwamba majina kama vile [mama] PhD tu. na [baba] yamekopwa kutoka Kiarabu. Majina hayo ni ya kawaida sana kwa vile yanatajia uhusiano wa kijamii. Kwa hivyo hayaelekei kuwa ya kukopwa.

(Mifano) ya majina yaliyo katika ngeli ya tisa ni kama ifuatayo:—

(a) Mazao yanayotoka kwa miti:

66)

[nazi; ndizi
karafuu; kahawa]) na kadhalika

(b) (Majina yote ya nchi na miji.

67)

[kera, uganda, tanzania,
uingereza, unguja, t]ad
nairobi, kampala]) na kadhalika

Polome (1967:102) ameyaweka majina ya nchi kama vile [unguja, urɛno] na [ulaja] katika ngeli ya kumi na moja kwa kuwa yanaanza na [u]. Hatukubaliani na mawazo ya Polome kwa sababu majina hayo yana wiano wa kisarufi unaotofautiana kabisa na wa ngeli ya kumi na moja.

(c) Aina nyingine ya majina yaliyo katika ngeli ya tisa ni (ya kidhahania.) Kwa mfano:-|

68)

[nɔjaa , baraka)
ʃibɛ , hasara
fitina, huzuni] na kadhalika.

(d) Ngeli ya tisa pia huwa na majina (yaliyokopwa kutoka lugha nyingine.) Kwa mfano: /

69)

[rɛdiɔ , kabati
mɛli , baiskɛli)
basi , dawati
tʃaki , bastɔla] na kadhalika

(e) (Baadhi ya majina ya vitu majimaji) huainishwa katika ngeli ya tisa. Kwa mfano:

70)

([t]ai , damu
soda, samli)
supu]

(f) Jina [pasi] liko katika ngeli hiyo hiyo ingawa ni la mmea.

2.9.1 (VIASHIRIA/KATIKA NGELI YA 9

Katika ngeli hii, {mofemu {i}} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye viashiria. Mofemu hiyo pia (hutumiwa kama kirejeleo iwapo kitu kinachotajwa chajulikana kwa mtu anayezungunza pamoja na yule anayesikiliza. Kwa mfano:-

71)

[pasi - hii	hijɔ	/hiɔ/	ilɛ]
[mɔtɔkaa - hii	hijɔ	/hiɔ/	ilɛ]
[nazi - hii	hijɔ	/hiɔ/	ilɛ]
[saa - hii	hijɔ	/hiɔ/	ilɛ]
[fikira - hii	hijɔ	/hiɔ/	ilɛ]
[pumba - hii	hijɔ	/hiɔ/	ilɛ]

2.9.2 SIFA KATIKA NGELI YA 9

Kiambisho cha jina hutokea kwenye sifa katika ngeli hii iwapo limeanza na konsonanti inayotolewa kukiwepo na msepetuko wa kanda za sauti. Kiambisho hicho huwa ni moja kati ya alomofu za {n}

Alomofu za {n} hutokana na athari za sauti iliyoko mwanzoni mwa shina la jina. Nasali ya kiambisho huafikiana na sauti ya kwanza katika shina katika kiwango cha pahali pa kutolewa. Jambo hilo ladhihirishwa na sheria ifuatayo.

SHERIA "E"

Nasali → [ɔ mahali pa kutamkia] / [+ konsonanti
+ msepetuko
ɔ mahali pa
kutamkia]

(Kiambisho cha ngeli ya tisa huchukuana na kipande cha sifa) kama inavyodhihirishwa na mifano ifuatayo:-

72)

kn ([saa mbaja])
[mɔtɔkaa nzuri]
[pasi ndɛfu]
[habari pɛɛma]
[kazi ngumu]
([tɔai tamu])
[pɛɛia fupi]

2.9.3 (VITENZI | KATIKA NGELI YA 9

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {i}) kwenye vitenzi. Kwa mfano:-

72)

[kazi	ilifapwa]
[saa	imepotea]
[motokaa	iliharibika]
[pasi	inakatwa]
[beirut	ingiangmia]
[unguja	imefanikiwa]

2.9.4 KIJINA KIHUSISHI/KATIKA NGELI YA 9

Mofemu {i} ndiyo inayotumiwa kama kijina kihusishi katika ngeli ya tisa. Kwa mfano:

73)

[pasi	ilijokatwa]	/ilijokatwa/
[kazi	ilijofapwa]	/ilijofapwa/
[motokaa	ilijoharibika]	/ilijoharibika/
[pumba	inajobomolewa]	/inajobomolewa/
[nazi	itakajanguwa]	/itakajanguwa/
[kengela	ilijolia]	/ilijolia/

2.9.5 IDADI KATIKA NGELI YA 9

Katika ngeli hii, kiambisho cha jina hakiapatikani. Kwa mfano:-

74)

[namba	mɔja]
[motokaa	mɔja]
[nazi	mɔja]
[kɛngɛlɛ	mɔja]
[sɛhɛmu	mɔja]
[saa	mɔja]

Majina ya kidhahania yaliyo katika ngeli ya tisa hayawezi kuwekewa idadi. Majina hayo ni kama vile [ɲjaa, ʃibɛ , busara] na kadhalika. Aidha, jina la kijumla kama vile [ɲasi] haliwezi kuwekewa idadi maalum.

2.9.6 (VIMILIKI/KATIKA NGELI YA 9)

Mofemu {i} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye vimiliki katika ngeli hii. Kwa mfano:-

75)

([kabati	ɲangu]	/i+angu/
[rɛdiɔ	ɲako]	/i+ako/)
[sɛhɛmu	ɲako]	/i+ako/
[kazi	ɲetu]	/i+ɛtu/
[baiskɛli	ɲɛnu]	/i+ɛnu/
[fikira	ɲao]	/i+ao/

2.10.0 NGELI YA KUMI

Majina yaliyo katika ngeli hii (aghalabu huwa ni wingi wa yale yanayopatikana katika ngeli ya tisa. Ngeli hizo mbili (tisa na kumi) huwa na miundo sawa ya majina.)

Tofauti baina ya ngeli ya tisa na ya kumi hudhihirika kutokana na miundo inayotokea kwenye vipande vingine vya sarufi kama itakavyoonekana hapo baadaye.

Ngeli ya kumi (pia huwa na majina yanayoonyesha hali ya wingi wa baadhi ya majina kutoka ngeli ya kumi na moja. Kwa mfano:

76)

[puzi]	wingi wa	[uzi]
[ndimi]	wingi wa	[ulimi])
[ndɛvu]	wingi wa	[udɛvu]
[pasi]	wingi wa	[upasi]

2.10.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 10

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {zi} kwenye viashiria iwapo ashirio ni la karibu na anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Mofemu {zo} hutumiwa ikiwa ashirio ni la karibu na yule anayesikiliza. {zi} na {zo} pia hutumiwa kama virejeleo ikiwa vitu

vinavyotajwa vyajulikana kwa mtu anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Kwa mfano:

77)

[puzi	-	<u>hizi</u>	<u>hizo</u>	<u>zile</u>])
[gguo	-	<u>hizi</u>	<u>hizo</u>	<u>zile</u>])
[motokaa	-	<u>hizi</u>	<u>hizo</u>	<u>zile</u>]
[mbegu	-	<u>hizi</u>	<u>hizo</u>	<u>zile</u>]
[radio	-	<u>hizi</u>	<u>hizo</u>	<u>zile</u>]
[sehemu	-	<u>hizi</u>	<u>hizo</u>	<u>zile</u>]

2.10.2 (SIFA KATIKA NGELI YA 10

Viwakilishi vya majina kwenye sifa katika ngeli ya kumi ni/sawa na vya ngeli ya tisa). Jina huwakilishwa na mojawapo ya alomofu za nasali kulingana na sauti ya kwanza kwenye shina. (angalia sehemu 2.9.2). Kwa mfano:-

78)

[nazi	<u>mbovu</u>]
[puzi	<u>ndefu</u>])
[karafuu	<u>nzuri</u>]
[nguo	<u>t safu</u>]
[motokaa	<u>kubwa</u>]
[kazi	<u>ggumu</u>]

2.10.3 (VITENZI KATIKA NGELI YA 10)

Mofemu {zi} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye vitenzi katika ngeli ya kumi. Kwa mfano:-

79)

[rēdiō	<u>zilinunuliwa</u>]
[kanzu	<u>zitavaliwa</u>]
[pumba	<u>zimēbomolewa</u>]
[puzi	<u>zilikatika</u>]
[nazi	<u>zimēiva</u>]
[fimbo	<u>zitawaumiza</u>]

2.10.4 (KIJINA KIHUSISHI) KATIKA NGELI YA 10

Katika ngeli hii, /mofemu {zo} ndiyo inayotumiwa kama kijina kihusishi. Kwa mfano:

80)

[saa	<u>zilizotengenezwa</u>]
[motjkaa	<u>zilizogongana</u>]
[kambi	<u>zitakazo</u> ambuliwa]
[suruali	<u>zilizō raruka</u>]
[pumba	<u>zinazo bomolewa</u>]
[puzi	<u>zilizolelwa</u>]

2.10.5 (IDADI) KATIKA NGELI YA 10

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na/ {m} ikiwa idadi inayotajwa ni mbili. Mofemu hiyo ni

mojawapo ya sura za nasali. Kiambisho hakiwekwi ikiwa idadi inayotajwa ni tatu, nne, tano, sita, saba, nane au kumi. Ukosefu wa kiambisho kwenye kipande cha idadi huonyesha kwamba vitu vinayohesabiwa viko katika ngeli ya kumi.

Majina ya idadi; tatu, tano, sita, saba, nane, tisa na kumi yameanza na konsonanti zinazotolewa bila kuwoko kwa msepetuko wa kanda za sauti. Sauti hizo haziambatanishwi na nasali kama tulivyosema katika sehemu 2.9.2.

81)

[pumba	mbili]	/ n+bili /
[fimbo	tatu]	
[kanzu	nnε]	
[puzi	tano]	
[nazi	sita]	
[fulana	saba]	na kadhalika.

21
20
2c
n+b=M

2.10.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 10

Katika ngeli hii, majina humilikishwa kwa kutumia mofemu {za}. Kwa mfano:-

82)

[kofia	zangu]	
[fimbo	zako]	
[kalamu	zakε]	
[kanzu	zεtu]	/ za+εtu /

Konona
Watingi

[motokaa zɛnu] / za+ɛnu /
[puzi zaɔ]

2.11.0 NGELI YA KUMI NA MOJA *

Ngeli hii imezusha mijadala miongoni mwa wanasarufi.

Bleek (1862) amesema kwamba ngeli ya kumi na moja "ilimezwa" na ya kumi na nne baada ya kupoteza sauti / r / inayopatikana katika lugha nyingi za Kibantu.

"Kwa kupoteza sauti ya kwanza, / l / , kiambisho cha ngeli ya kumi na moja kimekuwa sawa na cha ngeli ya kumi na nne. Kwa hivyo ngeli ya kumi na moja na kumi na nne zimeungana"⁸ (Tafsiri yetu)

Kauli ya Bleek imeungwa mkono na Polome (1967:95) ambaye amekutumia kuungana huko kwa ngeli na kuzichukua katika kikundi kimoja anachokiita 11/14.

Tumeamua kuzitenganisha ngeli hizo mbili kwa sababu katika utafiti wetu tumegundua sifa maalum za majina ya ngeli ya kumi na moja. (Majina hayo huwa ni ya vitu vye**b**amba na virefu) Hatuwezi kuzipuza sifa ambazo zimejikita katika misingi ya kimaana ingawa kuna usawa wa kimuundo kati ya ngeli hiyo na ya kumi na nne.

Mifano ya majina yanayopatikana katika ngeli ya kumi na moja ni kama ifuatao:

83)

([uzi , uɔɛvu
 upwɛɛɛ , upasi
 ubavu , ufitɔ])

Majina ya ngeli hiyo huundiwa wingi kwa njia mbili kulingana na umbo la shina. Yale yaliyo na mashina yenye silabi zaidi ya moja huipoteza mofemu { u } ilhali yale yenye silabi moja pekee katika mashina huihifadhi [u] kama sehemu ya shina na kuwekewa nasali kama kiambisho cha ngeli. Wingi wa majina ya ngeli ya kumi na moja huorodheshwa katika ngeli ya kumi.

2.11.1 (VIASHIRIA/ KATIKA NGELI YA 10)

Katika ngeli hii, mofemu { u } hutumiwa kuyawakilisha majina kwenye viashiria iwapo ashirio ni la karibu na anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Mofemu { ɔ } hutumiwa ikiwa ashirio ni la karibu na mtu anayesikiliza. Mofemu hizo mbili hutumiwa kurejelea vitu vinavyofahamika kwa anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Kwa mfano:-

84)

[uzi	-	h <u>uu</u>	h <u>u</u> o	u <u>l</u> ε]
[ukuta	-	h <u>uu</u>	h <u>u</u> o	u <u>l</u> ε])
[ufito	-	h <u>uu</u>	h <u>u</u> o	u <u>l</u> ε]
[upwεlε	-	h <u>uu</u>	h <u>u</u> o	u <u>l</u> ε]
[ukut}a	-	h <u>uu</u>	h <u>u</u> o	u <u>l</u> ε]
[ufa	-	h <u>uu</u>	h <u>u</u> o	u <u>l</u> ε]

2.11.2 (SIFA / KATIKA NGELI YA 11

Viwakilishi vya majina kwenye sifa katika ngeli hii ni |sawa na vya ngeli ya kwanza na ya tatu.)
(Mofemu /inayotumiwa kama kiambisho |ni {mu} . Kwa mfano:-

85)

[uzi	<u>m</u> rεfu]
[ukut}a	<u>m</u> kali])
[ufito	<u>m</u> wεbamba] / mu+εbamba /
[ufa	<u>m</u> baja]
[ukuta	<u>m</u> zuri]

2.11.3 (VITENZI / KATIKA NGELI YA 11

Katika ngeli hii, |mofemu {u} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye vitenzi. Kwa mfano:

86)

([uzi	<u>u</u> mεkatika] /
[ukuta	<u>u</u> libomolεwa]

[ufa	utazibwa]
[ukut}a	ulikatika]
[ufito	umevupjika]
[us	unavimba]

2.11.4 (KIJINA KIHUSISHI) KATIKA NGELI YA 11

Mofemu { } ndiyo inayotumiwa kama kijina
kihusishi cha ngeli ya kumi na moja. Kwa mfano:-

87)

[ufito	ulivupjika]
[ufa	utakazibwa]
[ukut}a	ulikatika]
[uzi	unakatika]
[ukuta	ulibomoka]
[us	ulivimba]

2.11.5 (IDADI) KATIKA NGELI YA 11

Katika ngeli hii, mofemu { mu } ndiyo
inayotumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye kipande
cha idadi. Kwa mfano:

88)

([ukuta	mmoja]
[uzi	mmoja])
[utepE	mmoja]
[ulimi	mmoja]
[ufito	mmoja]
[ukut}a	mmoja]

2.11.6 (VIMILIKI/KATIKA NGELI YA 11)

Mofemu {u} hutumiwa ili kuyawakilisha majina ya ngeli ya kumi na moja kwenye vimiliki. Kwa mfano:-

89)

[uzi	wa <u>ng</u> u]	/ u+ang <u>u</u> /
[ukut <u>a</u>	wak <u>o</u>]	/ u+ak <u>o</u> /
[ulimi	wak <u>ε</u>]	/ u+ak <u>ε</u> /
[ukuta	w <u>ε</u> tu]	/ u+ <u>ε</u> tu /
[ufit <u>o</u>	w <u>ε</u> nu]	/ u+ <u>ε</u> nu /
[ut <u>ε</u> p <u>ε</u>	w <u>a</u> o]	/ u+a <u>o</u> /

2.14.0 NGELI YA KUMI NA NNE

Katika ngeli hii, (kiambisho) cha majina ni mofemu {u}. Ngeli hiyo ina (aina mbili muhimu za majina)

(a) Kuna majina ya/baadhi ya vitu visivyoweza kuhesabika. Majina hayo hayakubaliani na kipande cha idadi. Mifano ya majina hayo ni kama ifuatayo:-

90)

([uji , unga
udngo, ugoo])

(b) Aina nyingine ya majina yanayopatikana katika ngeli ya kumi na nne ni (ya kidhahania. Yaani ni ya

mambo yanayohisiwa akilini bila kuonekana). Baadhi ya majina hayo huwa yameundwa kutokana na vipande vingine vya sarufi kama vile sifa na vitenzi. Kuna mengine yanayoundwa kutokana na majina yenyewe. Kwa mfano. [ukabila] ni jina lililoundwa kutoka [kabila]. Mifano zaidi ya majina ya ngeli ya kumi na ~~ni~~ⁿⁱ ni kama ifuatayo:-

91)

([ugogvi , uzuri
ubaja , ukora)
upendo , uzembe
uzalendo , ukorofi
ubinafsi , unafiki
uzinzi , ujanja] na kadhalika.

2.14.1 VIASHIRIA/KATIKA NGELI YA 14

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {u} kwenye viashiria iwapo ashirio ni la karibu na anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. {o} hutumiwa ikiwa ashirio ni la karibu na yule anayesikiliza.

Mofemu {u} na {o} vile vile hutumiwa kama virejeleo kuonyesha kwamba jambo linalotajwa lajulikana kwa mtu anayezungumza na yule anayesikiliza. Kwa mfano:

92)

[ugomvi	-	h <u>uu</u>	hu <u>o</u>	u <u>l</u> ε]
[ukabila	-	h <u>uu</u>	hu <u>o</u>	u <u>l</u> ε]
[upongε	-	h <u>uu</u>	hu <u>o</u>	u <u>l</u> ε]
[udongo	-	h <u>uu</u>	hu <u>o</u>	u <u>l</u> ε]
[ungu	-	h <u>uu</u>	hu <u>o</u>	u <u>l</u> ε]
[uzuri	-	h <u>uu</u>	hu <u>o</u>	u <u>l</u> ε]

2.14.2 (SIFA/KATIKA NGELI YA 14

Katika ngeli hii, mofemu inayoyawakilisha majina kwenye kipande cha sifa ni sawa na ya ngeli ya kwanza, ya tatu na ya kumi na moja. Mofemu hiyo ni {mu} . Kwa mfano:

93)

[udongo	. m <u>w</u> εpεsi]	/ mu+εpεsi /
[ungu	m <u>b</u> aja])	
[usingizi	m <u>n</u> ono]	
[upendo	m <u>z</u> uri]	
[upinzani	m <u>k</u> ubwa]	
[ukabila	m <u>u</u> ovu]	

2.14.3 (VITENZI/KATIKA NGELI YA 14

Katika ngeli hii, mofemu {u} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye vitenzi.

Kwa mfano:

94)

[uhuru	uli <u>o</u> nd <u>o</u> le <u>wa</u>]
[ukabila	um <u>g</u> laani <u>wa</u>])
[ujinga	uta <u>ang</u> amiz <u>wa</u>]
[udongo	una <u>t</u> sim <u>ba</u>]
[uji	uta <u>l</u> et <u>wa</u>]
[ugoro	uli <u>s</u> ag <u>wa</u>]

2.14.4. (KIJINA KIHUSISHI) KATIKA NGELI YA 14

Katika ngeli hii, mofemu {o} hutumiwa kama kijina kihusishi. Kwa mfano:-

95)

[umaskini	uli <u>o</u> tupata]
[udongo	una <u>t</u> sim <u>ba</u>])
[usafi	una <u>o</u> furahisha]
[ukora	uli <u>o</u> laani <u>wa</u>]
[uji	una <u>o</u> t <u>eng</u> enez <u>wa</u>]
[ugoro	uli <u>s</u> ag <u>wa</u>]

Majina mengi yanayopatikana katika ngeli ya kuma na nne hayakubaliani na kipande cha idadi kwa sababu ni ya kidhahania.

Majina ya vitu vilivyo na umbo kama vile [udongo , unga , ugoro] huwekewa idadi kwa ujumla.

Kwa mfano:

[unga mwingi] / mu+ingi /

2.14.5 (VIMILIKI/ KAPIKA NGELI YA 14

Katika ngeli hii, (mofemu {u}) ndiyo itumiwayo ili kuyawakilisha majina kwenye vimiliki. Kwa mfano:

96)

[uhuru	<u>w</u> angu]	/ <u>u</u> +angu /
[ukorofi	<u>w</u> ako]	/ <u>u</u> +ako /
[ugomvi	<u>w</u> aké]	/ <u>u</u> +aké /
[uji	<u>w</u> etu]	/ <u>u</u> +etu /
[udongo	<u>w</u> enu]	/ <u>u</u> +enu /
[ujasiri	<u>w</u> ao]	/ <u>u</u> +ao /

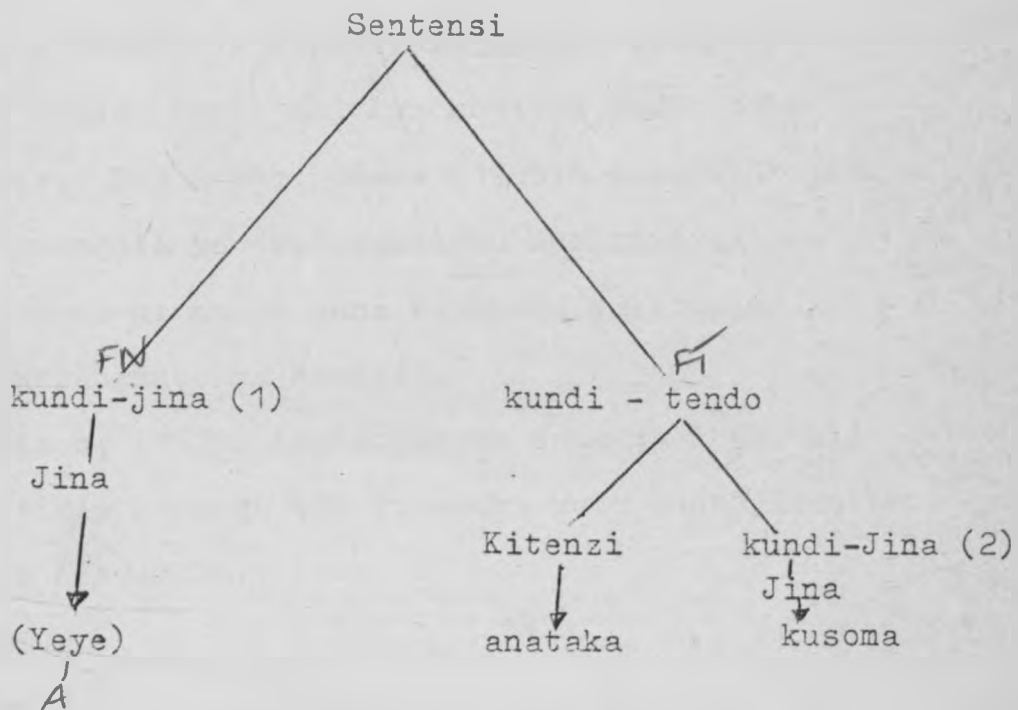
2.15.0 NGELI YA KUMI NA TANO

Ngeli ya kumi na tano ni mojawapo ya ngeli zilizowahi kuzusha mijadala mikali miongoni mwa wanasarufi. (Majina ya ngeli hii huundwa kwa kukipachika kiambisho awali {ku} kwenye mashina ya vitenzi.)

Ashton (1947:123) ameshikilia kwamba maneno yanayochukua kiambisho {ku} yaweza kutumiwa kwa njia mbili; kwanza kama vitenzi na pili kama kitenzi-jina. Mfano autumiao Ashton kuonyesha jinsi maneno yanayoanza na {ku} yatumiwavyo kama vitenzi ni.

- "Anataka kusoma"

Kulingana na maoni yetu, neno 'kusoma' kama liliyotumiwa na Ashton linajitokeza zaidi kama jina kuliko kitenzi. Lutauchora mti utakaonyesha muundo wa sentensi iliyotolewa na Ashton ili kuitilia mkazo kauli yetu.

Katika sentensi iliyotumiwa na Ashton, neno "kusoma" linachukua nafasi ya shamirisho. Nafasi hiyo pamoja na ya kiima huchukuliwa na jina pekee. Ushahidi wetu wa pili ni kwamba pengo la kundi-jina (2) laweza kujazwa na jina lo lote lile kama vile "kalamu", "chakula" na kadhalika.

Broomfield (1970) amesema yafuatayo kuhusu majina ya ngeli ya kumi na tano;

("Noun hizi zote ni majina ya matendo, na kwa asili yake ni verb. Twaweza kusema ya kuwa ni verb zinazotumiwa kama noun, hata zinafanya kazi ya noun"⁹)

Kuna baadhi ya wanasarufi ambao wameukwepa mjadala kuhusu ngeli hii kwa kuzitoa kauli bila kuzitetea. Kwa mfano; Odede (1969:4) amesema kwamba majina ya ngeli ya "ku" aghalabu hutumiwa katika maandishi na ni nadra sana kuyapata yakitumiwa katika mazungumzo ya kawaida.

Wilson, (1970) amekanganywa sana na ngeli hii hadi kufikia kiwango cha kuwaonya watu wanaojiifunza lugha ya Kiswahili.

Anasema:

"Mwanafunzi wa Kiswahili anashauriwa kutoitumia ngeli hii hadi atakapoufahamu muktadha wa matumizi yake. Kikundi hiki cha ngeli aghalabu huwa hakitumiwi katika mawasiliano ya kawaida"¹⁰

(Tafsiri yetu).

Binadamu huitumia lugha kulingana na mkondo wa maudhui anayoyaendeleza. Kwa hivyo hawezi kuwa na

uhuru mwingi wa kutoitumia aina fulani ya majina ikiwa majina hayo yanachukuzana na maudhui yake. Aidha ni shida sana kudhibitisha aina ya majina yanayotumika au yasiyotumika sana katika lugha. Āwa hivyo kauli za Odede na Wilson hazina msingi.

Kulingana na maoni yetu, {ku} inatumika kwa njia mbili. Kwanza inatumika kama mojawapo ya mbinu za kuundia majina kutokana na vitenzi. Aidha inatumika kama kiwakilishi cha jina kwenye vipande vingine mbalimbali vikiwemo vitenzi.

Katika sentensi [kut]εza [kuliahiri]wa, neno [kut]εza limetumiwa kama jina na [ku] iliyo katika neno hilo imetumiwa kuundia jina kutokana na kitenzi [t]εza. Nalo neno [kuliahiri]wa limetumiwa kama kitenzi na [ku] iliyoko imetumika kama kiwakilishi cha jina kut]εza kwenye kipande cha kitenzi.

2.15.1 VIASHIRIA/ KATIKA NGELI YA 15

Katika ngeli hii, /mofemu {ku} hutumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye viashiria) iwapo ashirio ni la karibu na mtu anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. {kɔ} hutumiwa ikiwa ashirio ni la karibu na yule anayesikiliza. (Kwa vile majina ya ngeli ya kumi na tano ni

ya kidhahania, mofemu {ku} na {ko} hutumiwa zaidi kama virejeleo kuliko viashiria. Kwa mfano:

97)

[kutʃε za	huku	huko	kule])
[kuabudu	huku	huko	kule])
[kupigana	huku	huko	kule]
[kupanga	huku	huko	kule]
[kukopa	huku	huko	kule]
[kupamaza	huku	huko	kule]

2.15.2 (SIFA KATIKA NGELI YA 15

Katika ngeli hii, (mofemu {ku}) ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye kipande cha sifa.

Kwa mfano:-

98)

[kutʃε za	kuzuri]
[kusε ma	kubaja])

2.15.3 (VITENZI/KATIKA NGELI YA 15

Tulisema hapo awali, katika sehemu 2.15.0, kwamba mojawapo ya matumizi ya (mofemu {ku}) ni kuyawakilisha majina ya ngeli ya kumi na tano kwenye vitenzi. Kwa mfano:-

99)

[kula]	[<u>kuli</u> wa]inda])
[kut]εza]	[<u>ku</u> tanifurahi]a]
[kufagia]	[<u>ku</u> mtatiza]
[kupigana]	[<u>ku</u> lituaibi]a]
[kusoma]	[<u>ku</u> tamfaidi]
[kusafiri]	[<u>ku</u> limbabai]a]

2.15.4 (KIJINA KIHUSISHI/ KATIKA NGELI YA 15)

Katika ngeli hii, /mofemu { kɔ } ndiyo inayotumiwa kama kijina kihusishi. Kwa mfano:-

100)

([kut]εza]	[<u>ku</u> liko]tufurahi]a])
[kupigana]	[<u>ku</u> nako]aibi]a]
[kusoma]	[<u>ku</u> tako] mfaa]
[kufagia]	[<u>ku</u> liko]mtatiza]
[kusε ma]	[<u>ku</u> nako]katazwa]
[kulima]	[<u>ku</u> liko]pendekεzwa]

(majina ya ngeli ya kumi na tano ni ya kidhahania, kwa hivyo hawawezi kuwekewa idadi).

2.15.5 (VIMILIKI/ KATIKA NGELI YA 15)

Katika ngeli hii, /mofemu { ku } ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye vitenzi. Kwa mfano:

101)

[kusɛma	<u>kwangu</u>]	/ <u>ku</u> +angu /
[kutʃɛza	<u>kwakɔ</u>]	/ <u>ku</u> +akɔ /
[kupamaza	<u>kwakɛ</u>]	/ <u>ku</u> +akɛ /
[kupigana	<u>kwetu</u>]	/ <u>ku</u> +etu /
[kulalamika	<u>kwenu</u>]	/ <u>ku</u> +enu /
[kugambana	<u>kwaɔ</u>]	/ <u>ku</u> +aɔ /

2.16.0 NGELI YA KUMI NA SITA

Ngeli hii huwa na (jina moja pekee ambalo ni "pahali". Jina hilo hutumiwa kwa kutajia sehemu hasa isiyoenea).

Wanasarufi wengi wameyajadili majina yanayohusiana na mahali katika kundi moja. Wanasarufi hao ni kama vile Ashton (1947:126); Polome 1967:102); Wilson (1970:322).

Tumeamua kuyaainisha majina ya mahali katika makundi matatu. Hii ni kwa sababu, ingawa {pa}, {ku} na {mu} ni viambisho vinavyohusiana na mahali, viambisho hivyo huleta tofauti katika ufafanuzi wa maana na pia huleta tofauti katika wiano wa kisarufi.

2.16.1 (VIASHIRIA/KATIKA NGELI YA 16

Katika ngeli hii, jina huwakilishwa na mofemu {pa} kwenye viashiria iwapo pahali panapoashiriwa

pako karibu na mtu anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza. {pɔ} hutumiwa ikiwa pahali panapoashiriwa ni karibu na anayesikiliza. Mofemu {pa} na {pɔ} pia hutumiwa kama virejeleo ikiwa pahali panapotajwa pajulikana kwa mtu anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Kwa mfano:

102)

[pahali - hapa , hapɔ palɛ])

2.16.2 (SIFA KATIKA NGELI YA 16

Mofemu {pa}) ndiyo inayotumiwa kama kiwakilishi cha jina kwenye kipande cha sifa katika ngeli ya kumi na sita. Kwa mfano:

103)

([pahali pazuri]
[pahali pabaja])
[pahali padɔgɔ]
[pahali patɔafu]
[pahali pɛbamba] / pa+ɛbamba /
[pahali pɛnginɛ] / pa+ɛnginɛ /

2.16.3 (VITENZI) KATIKA NGELI YA 16

Katika ngeli hii, jina huwakilishwa na mofemu {pa}) kwenye vitenzi. Kwa mfano:

104)

[pahali	<u>pa</u> lisafi]wa]
[pahali	<u>pa</u> nalindwa])
[pahali	<u>pa</u> tajɛngwa]
[pahali	<u>pa</u> liharibiwa]
[pahali	<u>pa</u> lionɛkana]
[pahali	<u>pa</u> mɛharibiwa]

2.16.4 (KIJINA KIHUSISHI/ KATIKA NGELI YA 16)

Mofemu {pɔ} ndiyo inayotumika kama kijina
kihusishi katika ngeli ya kumi na sita. Kwa mfano:

105)

([pahali	<u>pa</u> lipɔlindwa]
[pahali	<u>pa</u> napɔsafi]wa]
[pahali	<u>pa</u> takapɔjɛngwa]
[pahali	<u>pa</u> lipɔharibiwa]
[pahali	<u>pa</u> napɔvamiwa]
[pahali	<u>pa</u> lipɔlimwa]

2.16.5 (IDADI) KATIKA NGELI YA 16

Katika ngeli hii, idadi hutokea kwa hali ya
uchache pekee. Mofemu {pa} ndiyo inayoliwakilisha
jina kwenye kipande cha idadi hiyo. Kwa mfano:-

106)

([pahali	<u>pa</u> mɔja])
------------	--------------------

2.16.6 (VIMILIKI/KATIKA NGELI YA 16')

Mofemu {pa} hutumiwa ili kuliwakilisha jina kwenye vimiliki katika ngeli ya kumi na sita. Kwa mfano:-

107)

[pahali	<u>pa</u> ngu]	
[pahali	<u>pa</u> ko]	
[pahali	<u>pa</u> ε]	
[pahali	<u>pa</u> εtu]	/pa+εtu/
[pahali	<u>pa</u> εnu]	/pa+εnu/
[pahali	<u>pa</u> o]	

2.17.0 NGELI YA KUMI NA SABA

Ngeli hii huwa na (jina la mahali kwa jumla. Yaani huonyesha kuwa eneo linalotajwa ni kubwa.)

Kufanana kwa viambisho vinavyowakilisha jina kwenye vipande vingine vya sarufi kati ya ngeli kumi na tano na kumi na saba kumewafanya baadhi ya wanasarufi kama vile Polome kuziainisha ngeli hizo katika kundi moja (15/17)

Tumechagua kuziainisha ngeli hizo katika makundi tofauti kwa sababu iwapo kuna wiano wa kisarufi kati ya ngeli hizo, kiambisho kilichoko kwenye jina ndicho kinachokaririwa kwenye vipande vingine katika ngeli ya kumi na tano. Hali ni tofauti katika ngeli ya

kumi na saba ambapo (hakuna sehemu yo yote ya jina inayotokea kwenye mofemu wakilishi).

Majina ya ngeli ya kumi na tano pia huwa na sifa maalum ambayo haipatikani katika ngeli ya kumi na saba. Sifa hiyo ni kwamba majina ya ngeli hiyo huwa yameundwa kutokana na vitenzi.

2.17.1 (VIASHIRIA/KATIKA NGELI YA 17)

Katika ngeli hii, jina huwakilishwa na/mofemu {ku} ikiwa ashirio ni la karibu na mtu anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Mofemu {ko} hutumiwa iwapo ashirio ni la karibu na anayesikiliza. Mofemu zote mbili, {ku} na {ko} pia hutumiwa kama virejeleo ikiwa mahali kunakotajwa kwafahamika kwa anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Kwa mfano:

108)

[mahali - huku huk^o kul^e])

2.17.2 (SIFA/KATIKA NGELI YA 17)

Katika ngeli hii, mofemu {ky} hutumiwa ili kuliwakilisha jina kwenye kipande cha sifa. Kwa mfano:

109)

([mahali kuzuri])

[mahali kubaja])
[mahali kwema] /ku+ema/
[mahali kwingin] /ku+ingin/

2.17.3 (VITENZI KATIKA NGELI YA 18)

Jina huwakilishwa na/mofemu {ku} kwenye vitenzi katika ngeli ya kumi na saba. Kwa mfano:

110)

([mahali kuliharibiwa]
[mahali kunaw])
[mahali kumεjεgwa]
[mahali kutatεmbεlεwa]
[mahali kumεhamwa]
[mahali kulinunuliwa]

2.17.4 (KIJINA KIHUSISHI) KATIKA NGELI YA 17)

Mofemu {k} ndiyo itumiwayo kama kijina kihusishi katika ngeli ya kumi na saba. Kwa mfano:

111)

([mahali kulikεjεgwa]
[mahali kutakakεhamiwa])
[mahali kunakεtεmbεlεwa]
[mahali kulikεharibiwa]
[mahali kunakεfaa]

2.17.5 (VIMILIKI/KATIKA NGELI YA 17

Katika ngeli hii, jina huwakilishwa na/mofemu {ku} kwenye vimiliki. Kwa mfano:

112)

[mahali	<u>kwangu</u>]	/ ku+angu /
[mahali	<u>kwako</u>]	/ ku+ako /
[mahali	<u>kwake</u>]	/ ku+ake /
[mahali	<u>kwetu</u>]	/ ku+etu /
[mahali	<u>kwenu</u>]	/ ku+enu /
[mahali	<u>kwa</u>]	/ ku+a /

2.18.0 NGELI YA KUMI NA NANE

Ngeli hii hutumiwa katika (kuonyesha undani.) Jina "mahali" hutumiwa kama ilivyo hali katika ngeli ya kumi na saba. Katika Kiswahili sanifu, tofauti baina ya "mahali" kwa jumla na 'mahali' ndani hutokea katika wiano wa kisarufi, sio kwenye jina.

Mofemu {mu} ndiyo inayotumiwa katika ngeli ya kumi na nane ili kuliwakilisha jina kwenye vipande vingi vya sarufi, ilhali katika ngeli ya kumi na saba mofemu {ku} ndiyo itumiwayo kama ilivyoonyeshwa hapo awali.

2.18.1 (VIASHIRIA) KATIKA NGELI YA 18

Katika ngeli hii, jina huwakilishwa na/mofemu {mu} kwenye viashiria iwapo ashirio ni la karibu

na mtu anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Mofemu {mo} hutumiwa ikiwa ashirio ni la karibu na mtu anayesikiliza.

Mofemu {mu} na {mo} pia hutumiwa kama virejeleo ikiwa mahali mnamotajwa kwafahamika kwa yule anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Kwa mfano:-

113)

[mahali - humu humo mle]

2.18.2 (SIFA/KATIKA NGELI YA 18

Mofemu {mu} *Alomofu ya mu* ndiyo itumiwayo ili kuliwakilisha jina kwenye kipande cha sifa katika ngeli hii. Kwa

mfano:-

114)

([mahali mbaja]
[mahali mzuri])

2.18.3 (VITENZI/KATIKA NGELI YA 18

Katika ngeli hii, mofemu {mu} huliwakilisha jina kwenye vitenzi. Kwa mfano:-

115)

([mahali mlifagiwa]
[mahali mlivamiwa])
[mahali mlikataliwa]
[mahali mlilindwa] na kadhalika

2.18.4 (KIJINA KIHUSISHI/KATIKA NGELI YA 18)

Mofemu {mɔ} ndiyo inayotumiwa kama kijina
kihusishi katika ngeli ya kumi na nane. Kwa mfano:-

116)

[mahali	mli <u>m</u> ɔlindwa]
[mahali	mli <u>m</u> ɔfagiwa]
[mahali	mli <u>m</u> ɔvamiwa]
[mahali	mli <u>m</u> ɔkataliwa]

2.18.6 (VIMILIKI/KATIKA NGELI YA 18)

Katika ngeli hii, mofemu {mu} hutumiwa ili
kuliwakilisha jina kwenye vimiliki. Kwa mfano:-

117)

[mahali	<u>m</u> wangu]	/ <u>mu</u> +angu /
[mahali	<u>m</u> wakɔ]	/ <u>mu</u> +akɔ /
[mahali	<u>m</u> wakɛ]	/ <u>mu</u> +akɛ /
[mahali	<u>m</u> wɛtu]	/ <u>mu</u> +ɛtu /
[mahali	<u>m</u> wɛnu]	/ <u>mu</u> +ɛnu /
[mahali	<u>m</u> waɔ]	/ <u>mu</u> +aɔ /

TANBIHI

1. Gibbe, A.G. (1983) "Uchambuzi wa Nomino za Ngeli ya kwanza" katika Lugha ya Kiswahili; Dar-es-Salaam, TUKI, uk. 246.
2. Mdee, J.S. (1986) Kiswahili: Muundo na Matumizi yake; Nairobi; Intercontinental Publishers Ltd. uk. 38.
3. Vokali isiwe [u] kwa mfano katika jina [muujiza], kuundwa kwa nusu vokali hakutokei. Hii ni kwa sababu shina limeanza na vokali [u] ; /mu+ujiza/.
4. [ɔ] ya pili ambayo haijapigiwa mstari chini ni mwanzo wa shina la kitenzi [-ɔmba].
5. Vokali isiwe [i] kwa mfano [i] iliyoko kwenye kiambisho inahifadhiwa katika jina [viini].
6. Angalia mfano nambari 20 (ishirini)
7. Kuna hali ambapo mabadiliko ya [ki] hadi [tʃ] hayatokei. Kwa mfano jina [kiɔɔ] limehifadhiwa kwa minajili ya kulitofautisha na [tʃɔɔ] ambalo ni jina lililokuweco katika lugha ya Kiswahili kabla ya dhana [kiɔɔ].

8. Bleek, W.H.I. (1862) Comparative Grammar of South African Languages;
London, Trübner and Company,
uk. 189.
9. Broomfield, G.W. (1931) Sarufi ya Kiswahili;
London; The Sheldon Press.
uk. 48.
10. Wilson, P.M. (1970) Simplified Swahili; Nairobi;
East African Literature
Bureau. uk. 371.

SURA YA TATU

3.0.0 MPANGILIO WA NGELI ZA KIKIKUYU

Katika sura ya pili, tulizijadili ngeli zinazopatikana katika Kiswahili sanifu.

Sura hii, (ya tatu) itazishughulikia ngeli za Kikikuyu. Kuna jumla ya ngeli kumi na saba katika Kikikuyu. Ngeli hizo ni 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, na 17.

3.1.0 NGELI YA KWANZA

Kiambisho cha jina katika ngeli hii ni mofemu {mo} . Ngeli hii huyasheheni baadhi tu ya majina ya binadamu. kwa mfano.

- 118) [mondo] "mtu / binadamu"
[mwana] / mo+ana/ "mtoto"
[mohiki] "bibi arusi"
[mohikania] "bwana arusi"
[morutani] "mwalimu"
[moiretu] "msichana"
[mwanakε] "mvulana"
[moḍ:uri] "mzee"
[motumia] "mwanamke"
[moruyi] "mpishi" na kadhalika

Baadhi ya majina yaliyotolewa kama mifano huwa yameundwa kutokana na vitenzi. Kwa mfano;

- 119) [mohiki] na [mohikania] kutokana na [hika] "olewa"
[moruyi] kutokana na [ruya] "pika"
[morutani] kutokana na [rutana] "funza"

Barlow (1960:94) amesema kwamba ni vigumu sana kuthibitisha misingi ya kimaana katika uainishaji wa ngeli za Kikikuyu.

Leakey (1959:2) amesema kwamba itikadi za Wakikuyu ziliuathiri sana uainishaji wa ngeli. Lakini ni vigumu sana kuzidhibitisha kauli anazozitoa. Kwa mfano, Leakey ashikilia kwamba majina ya ngeli ya kwanza ni ya vitu vinavyohusiana na mizimu.

Tumeufikia uamuzi kwamba mpangilio wa ngeli za Kikikuyu hutawaliwa sana na kiambisho kilichoko kwenye jina. Kwa hivyo majina ya binadamu ambayo yameanzia na {mo} ndiyo tu yanayoorodheshwa katika ngeli ya kwanza.

3.1.1. VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 1

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {o} . Mofemu hiyo pia hutumiwa kama kirejeleo iwapo mtu anayetajwa afahamika kwa yule anayezungumza pamoja na anayesikiliza. kwa mfano:

use the *i* and *i* of
Kibuyu not *o* and *i* !!

120)

[mondo	<u>o</u> jo	o <u>si</u> o	o:rea]
[mwana	ojo	o <u>si</u> o	o:rea]
[morutani	ojo	o <u>si</u> o	o:rea]
[motumia	ojo	o <u>si</u> o	o:rea]
[moruyi	ojo	o <u>si</u> o	o:rea]
[mo <u>du</u> :ri	ojo	o <u>si</u> o	o:rea]

3.1.2 SIFA KATIKA NGELI YA 1

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {mo} kwenye kipande cha sifa. Kwa mfano:

121)

[mondo	<u>morai</u> hu]	"mtu mrefu"
[mo <u>du</u> :ri	<u>mw</u> ɛɣa / <u>mo</u> +ɛɣa /	"mzee mzuri"
[motumia	<u>moko</u> ro]	"mwanamke mkongwe"
[mwana	<u>more</u> mi]	"mtoto mtukutu"
[morutani	<u>mo</u> :ru]	"mwalimu mbaya"
[moiretu	<u>mo</u> ɖaka	"msichana mrembo"

3.1.2 VITENZI KATIKA NGELI YA 1

Mofemu {a} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye vitenzi katika ngeli hii. Neno [ne] hutangulizwa kabla ya vitenzi. Ni nadra sana kuipata hali ambapo jina limefuatwa na kitenzi moja kwa moja bila kuwoko kwa [ne].

122)

- [moiretu ne arahikirɛ] "msichana aliolewa"
[moɔu:ri ne arɔka] "mzee anakuja"
[mondo ne ɛ:twɔ] / a+ɛtwɔ / "mtu ameitwa"
[morutani ne arɔiɣirɛ] "mwalimu alisema"
[mwana ne akarɛhwɔ] "mtoto ataletwa"
[mwanakɛ ne ararema] "mvulana analima"

3.1.4. KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 1

Katika ngeli hii, mofemu {o} ndiyo itumiwayo kama kijina kihusishi.

Kwa mfano:

123)

- [moiretu orea orahikirɛ] "msichana aliyeolewa"
[mondo orea wɛtwɔ] / o+ɛtwɔ / "mtu aliyeitwa"
[mwanakɛ orea orarema] "mvulana anayelima"
[mwana orea orarɛhirwɔ] "mtoto aliyeletwa"
[morutani orea oroiɣirɛ] "mwalimu aliyesema"
[moɔu:ri orea oratorirɛ] "mzee aliyetupiga"

3.1.5 IDADI KATIKA NGELI YA 1

Mofemu {o} ndiyo inayoyawakilisha majina ya ngeli ya kwanza kwenye kipande cha idadi. Kwa mfano:

124)

[mondo	omwɛ]	"mtu mmoja"
[mwanakɛ	omwɛ]	"mvulana mmoja"
[moɔu:ri	omwɛ]	"mzee mmoja"
[motumia	omwɛ]	"mwanamke mmoja"
[morutani	omwɛ]	"mwalimu mmoja"
[motɔŋgɔria	omwɛ]	"kiongozi mmoja"

3.1.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 1

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {o} kwenye vimiliki. Kwa mfano:

125)

[moɔu:ri	wakwa]	/ o+akwa /	"mme wangu"
[mwanake	waku]	/ o+aku /	"mvulana wako"
[mo+umia	wakɛ]	/ o+akɛ /	"mke wake"
[morutani	wito]	/ o+ito /	"mwalimu wetu"
[moiiretu	wapu]	/ o+apu /	"msichana wenu"
[motɔŋgɔria	wao]	/ o+ao /	"kiongozi wao"

3.2.0 NGELI YA PILI

Ngeli hii huwa na majina yanayoonyesha hali ya wingi wa yale yapatikanayo katika ngeli ya kwanza.

Kiambisho cha jina katika ngeli ya pili ni mofemu {a} . Kwa mfano:

126)

[<u>a</u> ḍu:ri]	"wazee"	ni wingi wa	[<u>mo</u> ḍu:ri]	"mzee"
[<u>a</u> tumia]	"wanawake"	ni wingi wa	[<u>mo</u> tumia]	"mwanamke"
[<u>a</u> :nakɛ]	"wavulana"	ni wingi wa	[<u>m</u> wanakɛ]	"mvulana"
[<u>a</u> iretu]	"wasichana"	ni wingi wa	[<u>mo</u> iretu]	"msichana"
[<u>a</u> tɔŋgɔria]	"kiongozi"	ni wingi wa	[<u>mo</u> tɔŋgɔria]	"kiongozi"
[<u>a</u> rutani]	"walimu"	ni wingi wa	[<u>mo</u> rutani]	"mwalimu"

3.2.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 2

Katika ngeli hii, mofemu {a} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye viashiria. Mofemu hiyo pia hutumiwa kama kirejeleo ikiwa watu wanaohusika wafahamika kwa yule anayezungumza pamoja na yule anayesikiza.

Kwa mfano:

127)

[<u>a</u> iretu	-	<u>a</u> ja	<u>a</u> ŋiɔ	<u>a</u> :rea]
[<u>a</u> rutani	-	<u>a</u> ja	<u>a</u> ŋiɔ	a:rea]
[<u>a</u> tumia	-	<u>a</u> ja	<u>a</u> ŋiɔ	a:rea]
[<u>a</u> tɔŋgɔria	-	<u>a</u> ja	<u>a</u> ŋiɔ	a:rea]
[<u>a</u> ḍu:ri	-	<u>a</u> ja	<u>a</u> ŋiɔ	<u>a</u> :rea]
[<u>a</u> ndo	-	<u>a</u> ja	<u>a</u> ŋiɔ	a:rea]

3.2.2 SIFA KATIKA NGELI YA 2

Mofemu {a} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye kipande cha sifa katika ngeli ya pili. Kwa mfano:

128)

[airetu	<u>akuhe</u>]	"wasichana wafupi"
[atumia	<u>ε:χα</u>]	/a+εχα/ "wanawake wazuri"
[atɔŋgɔria	<u>ɔ:χe</u>]	/a+ɔχe/ "viongozi werevu"
[arutani	<u>ɔ:ru</u>]	/a+ɔru/ "walimu wabaya"
[anakε	<u>araihu</u>]	"wavulana warefu"

3.2.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 2

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {ma} kwenye vitenzi. Kwa mfano:

129)

[arutani	ne	<u>marɔgiriε</u>]	"walimu walisema"
[aɔuri	ne	<u>marεtana</u>]	"wazee wanaitana"
[aɔjari	ne	<u>maxɔka</u>]	"wazazi watakuja"
[atɔŋgɔria	ne	<u>marεnda</u>]	"viongozi wanataka"
[anakε	ne	<u>marεχiriε</u>]	"vijana walikataa"
[arata	ne	<u>mεkurea</u>]	"marafiki watakula"

3.2.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 2

Katika ngeli hii, mofemu {ma} hutumiwa kama kijina kihusishi. Lakini neno [area] hutangulizwa kabla ya vitenzi ili kuonyesha hali hiyo. Kwa mfano:

130)

[aʃjari	area	maχɔka]	"wazazi wata ^a kokuja"
[anakɛ	area	marɛχirɛ]	"vijana waliokataa"
[aromɛ	area	maχɛtwɔ]	"wanaume watakaoitwa"
[airetu	area	makahika]	"wasichana watakaoolewa"
[arata	area	makarea]	"marafiki watakaokula"
[arutani	area	makɛndɛkana]	"walimu watakaotakikana"

3.2.5 IDADI KATIKA NGELI YA 2

Mofemu {a} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye kipande cha idadi katika ngeli hii. Mofemu hiyo hutumika tu iwapo idadi ni mbili, tatu, nne, tano, sita, na nane.

Kiambisho hakitumiwi ikiwa idadi ni saba, tisa au kumi. Kwa mfano:

131)

[arutani	ɛ:re]	/a+ɛre/	"walimu wawili"
[airetu	atato]		"wasichana watatu"
[atɔŋgɔria	ana]		"viongozi wanne"
[aʃu:ri	atandato]		"wazee sita"
[anakɛ	moχwapja]		"wavulana saba"
[arata	kɛnda]		"marafiki tisa"
[arutwo	ikomi]		"wanafunzi kumi"

3.2.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 2

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu

{ a } kwenye vimiliki. Kwa mfano:

132)

[anakε]	[a:kwa]	"vijana wangu"
[arata]	[a:ku]	"marafiki zako"
[arutwɔ]	[a:kε]	"wanafunzi wake"
[atɔŋgɔria]	[aito]	"viongozi wetu"
[aɖu:ri]	[a:ɲu]	"mabwana zenu"
[airetu]	[a:ɔ]	"wasichana wao"

3.3.0 NGELI YA TATU

Majina ya ngeli hii huwa na kiambisho { mo }.

Majina yaliyo katika ngeli hiyo huwa na misingi mbalimbali katika upande wa kimaana. Kwa mfano:

(a) Majina yote ya miti inayonenepa huorodheshwa katika ngeli ya tatu. Kwa mfano:

133) [motamaijo; moiri, moɖandoko
monuɲga, mokambura; moɔiɲjeɣere
moɖaite; mondeɣendu], na kadhalika

(b) Aina nyingine ya majina yanayopatikana katika ngeli hii ni ya baadhi ya vitu vinavyotengenezwa kutokana na miti. Kwa mfano:

134)

[moikɔ], "mwiko" [motirima] "mkongojo"
[mwato], "mzinga", [moɖe] "mpini"
[moɣwe] "mshale" na kadhalika.

(c) Ngeli ya tatu pia huwa na majina ya baadhi ya magonjwa ya kuambukiza. Kwa mfano:

135)

[moʃandoko]	"ndui"	[moharɛ]	"upele"
[moha:ɾɔ]	"pepopunda"	[moriro]	"kimeta"

(d) Aina nyingine ya majina yanayopatikana katika ngeli ya tatu ni ya baadhi ya vitu vya kimaumbile. Kwa mfano:

136)	[mwɛri]	"mwezi"
	[motito]	"msitu"
	[mwaki]	"moto"

(e) Ngeli ya tatu pia huwa na baadhi ya majina ya kidhahania yanayohusu tabia. Kwa mfano:

137)	[mweteɔ]	"majivuno"	[mohahe]	"udaku"
	[mohuhu]	"uvumi"	[motuɣɔ]	"tabia"

(f) Kuna majina mawili ya wanyama ambayo hupatikana katika ngeli ya tatu. Majina hayo ni:

138)	[moroʃi]	"simba"	[mori:ɔ]	"kinyonga mweye pembe"
------	----------	---------	----------	------------------------

moʃiɛ

3.3.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 3

Katika ngeli hii, mofemu {o} ndiyo inayotumiwa kama kiwakilishi cha jina kwenye viashiria. Mofemu hiyo pia hutumiwa kama kirejeleo iwapo kitu

kinachohusika chafahamika kwa mtu anayezungumza pamoja na yule anayesikiza. Kwa mfano:

139)

[motamaijo	ojo	oʃjɔ	o:rea]
[motirima	ojo	oʃiɔ	o:rea]
[mwato	ojo	oʃiɔ	o:rea]
[mwaki	ojo	oʃjɔ	o:rea]
[motito	ojo	oʃjɔ	o:rea]
[moikɔ	ojo	oʃjɔ	o:rea]

3.3.2 SIFA KATIKA NGELI YA 3

Mofemu {mo} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina ya ngeli hii kwenye kipande cha sifa. Kwa mfano:

140)

[mote	<u>moraihu</u>	"mti mrefu"
[motito	<u>monɛnɛ</u>	"msitu mkubwa"
[moikɔ	<u>mwɛʒa</u> /mo+ɛʒa/	"mwiko mzuri"
[motuʒɔ	<u>mo:ru</u>	"tabia mbaya"
[mwato	<u>morito</u>	"mzinga mzito"
[motirima	<u>mokuhe</u>	"mkongojo mfupi"

3.3.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 3

Katika ngeli hii, mofemu {o} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye vitenzi. Kwa mfano:

141)

[mote	ne	<u>oragoirɛ</u>]	"mti ulianguka"
[mwaki	ne	<u>wahɔra</u>] /o+ahɔra/	"moto umezimika"
[motito	ne	<u>orahea</u>]	"msitu unachomeka"
[motirima	ne	<u>okarɛhwɔ</u>]	"mkongojo utaletwa"
[morimo	ne	<u>orahɔnir</u>]	"ugonjwa ulitibiwa"
[mwaɔɔ	ne	<u>oraɔirirɛ</u>]	"furaha iliisha"

3.3.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 3

Katika ngeli hii, mofemu {o} katika neno [oria] ndiyo inayotumiwa kama kijina kihusishi katika ngeli ya tatu. [oria] aghalabu huandamanishwa na kitenzi ambapo mofemu {o} pia hutokea. Kwa mfano:

142)

[motuɔɔ	<u>orea</u>	<u>okananetɔɔ</u>]	"Tabia iliyokatazwe"
[motito	<u>orea</u>	<u>oraheirɛ</u>]	"msitu uliochomeka"
[moikɔ	<u>orea</u>	<u>orarɛhirwɔ</u>]	"mwiko ulioletwa"
[morimo	<u>orea</u>	<u>wamoragirɛ</u>] /o+amoragirɛ/	"ugonjwa uliomuua"
[mwato	<u>orea</u>	<u>orarɛhirwɔ</u>]	"mzinga ulioletwa"
[mote	<u>orea</u>	<u>oratɛmwɔ</u>]	"mti unaokatwa"

3.3.5 IDADI KATIKA NGELI YA 3

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {o} kwenye kipande cha idadi. Kwa mfano:

143)

[mote	<u>omwε</u>]	"mti mmoja"
[motirima	<u>omwε</u>]	"mkongojo mmoja"
[motito	<u>omwε</u>]	"mti mmoja"
[mwato	<u>omwε</u>]	"mzinga mmoja"
[moiko	<u>omwε</u>]	"mwiko mmoja"

Majina ya kidhahania yaliyoko katika ngeli ya tatu huwa hayawekewi idadi. Majina hayo ni kama vile [mohuhu, motuɔ , mweteɔ , mohaha] na kadhalika. (angalia 3.3.0, "e")

3.3.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 3

Mofemu {o} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye vimiliki katika ngeli ya tatu. Kwa mfano:

144)

[motirima	<u>wakwa</u>]	/o+akwa/	"mkongojo wangu"
[moiko	<u>waku</u>]	/o+aku/	"mwiko wako"
[mwete	<u>wakε</u>]	/o+akε/	"majivuno yake"
[mwato	<u>wito</u>]	/o+ito/	"mzinga wetu"
[mopaka	<u>waju</u>]	/o+aju/	"bahati yenu"
[mote	<u>wao</u>]	/o+ao/	"mti wao"

3.4.0 NGELI YA NNE

Ngeli hii huyasheheni majina yaliyo wingi wa yale yanayopatikana katika ngeli ya tatu.

Kiambisho cha ngeli kwenye majina huwa mofemu {me}

Jina [mweteɔ] "majivuno" halina hali yake ya wingi.

3.4.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 4

Mofemu {e} ndiyo itumiwayo kama kiwakilishi cha majina kwenye viashiria katika ngeli ya nne. Mofemu hiyo hutumiwa iwapo ashirio ni la karibu na anayezungumza na pia anayesikiliza. {e:} hutumiwa ikiwa ashirio ni la mbali, na mtu anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza.

Mofemu {e} pia hutumiwa kama kirejeleo iwapo vitu vinavyotajwa vyafahamika kwa mtu anayezungumza na yule anayesikiliza. Kwa mfano:

145)

[meikɔ	<u>enɔ</u>	<u>ejɔ</u>	<u>e:rea</u>]
[meikɔ	<u>enɔ</u>	<u>ejɔ</u>	<u>e:rea</u>]
[metito	<u>enɔ</u>	<u>ejɔ</u>	<u>e:rea</u>]
[meato	<u>enɔ</u>	<u>ejɔ</u>	<u>e:rea</u>]
[mete	<u>enɔ</u>	<u>ejɔ</u>	<u>e:rea</u>]

3.4.2 SIFA KATIKA NGELI YA 4

Katika ngeli hii, mofemu {me} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye kipande cha sifa.

Kwa mfano:

146)

[mete	<u>me</u> ʃekε]	"miti myebamba"
[metirima	<u>meraihu</u>]	"mikongojo mirefu"
[meato	<u>menεnε</u>]	"mizinga mikubwa"
[metito	<u>mjarie</u>]	"misitu mipana"
[metuɣɔ	<u>mjεɣa</u>]	"Tabia zuri"
[merimo	<u>mjoru</u>]	"magonjwa mabaya"

3.4.3. VITENZI KATIKA NGELI YA 4

Majina ya ngeli hii huwakilishwa na mofemu {e} kwenye vitenzi. Kwa mfano:

147)

[mete	ne	<u>eratεmirwɔ</u>]	"miti ilikatwa"
[metirima	ne	<u>eɣaθɔndεkwɔ</u>]	"mikongojo itatengenezwa"
[metito	ne	<u>erahja</u>]	"misitu inachomeka"
[meato	ne	<u>jaɣorwɔ</u>]/e+aɣorwɔ/	"mizinga imenunuliwa"
[meikɔ	ne	<u>erεndwɔ</u>]	"miko inatakiwa"

3.4.4. KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 4

Katika ngeli hii, mofemu {e} ndiyo inayotumiwa kama kijina kihusishi. Kwa mfano:

148)

[metuɣɔ	<u>erea</u>	<u>erεndεkana</u>]	"tabia inayotakikana"
[metito	<u>erea</u>	<u>eraheirε</u>]	"misitu iliyochomeka"
[merimo	<u>erea</u>	<u>eɣgjamɔraɣirε</u>]	"magonjwa yangeyowaua"
[mete	<u>erea</u>	<u>eɣatεmwɔ</u>]	"miti itakayokatwa"

[meiko erea jarɛhwo] /e+arɛhwo/ "miko iliyoletwa"
[metirima erea eraðɔndɛkirwo] "mikongojo iliyotengenezwa"

3.4.5 IDADI KATIKA NGELI YA 4

Majina ya ngeli hii huwakilishwa na mofemu {e} kwenye kipande cha idadi.

Kiambisho {e} hutumiwa iwapo idadi inayohusika ni mbili, tatu, nne, tano, sita au nane. Kiambisho hakipatikani ikiwa idadi ni saba, tisa, au kumi.

Yaani kiwakilishi cha jina huwa kapa, {∅}.

Baadhi ya majina ya kidhahania huwa hayawekewi idadi. Majina hayo ni kama vile [metuɣɔ] "tabia" [mehuhu] "uvumi".

Mifano ifuatayo yaonyesha jinsi majina ya ngeli ya nne yanavyochukuana na idadi.

149)

[mete	<u>ere</u>]	"miti miwili"
[metito	<u>etato</u>]	"misitu mitatu"
[metirima	<u>ena</u>]	"mikongojo minne"
[meriko	<u>etano</u>]	"magonjwa matano"
[mɛɛri	/me+ɛri/	moɣwanɔja] "miezi saba"
[meato	ikomi]	"mizinga kumi"

3.4.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 4

Katika ngeli hii, mofemu {e} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye vimiliki. Kwa mfano:

150)

[meato	jakwa]	/e+akwa/	"mzinga yangu"
[mete	jaku]	/e+aku/	"miti yako"
[metuɔ	jakɛ]	/e+akɛ/	"tabia zake"
[metito	i:to]	/e+ito/	"misitu yetu"
[metirima	jaɲu]	/e+aɲu/	"mikongojo yenu"
[meiko	jaɔ]	/e+aɔ/	"miko yao"

3.5.0 NGELI YA TANO

Majina ya ngeli hii huwa na aina mbili za viambisho kulingana na umbo la shina.

Mofemu {re} hutumiwa iwapo shina limeanza na vokali ilhali {i} hutumiwa kwenye mashina yanayoanza na konsonanti.

Ngeli ya tano huwa na majina ya aina kadhaa.

Kwa mfano:

(a) Majina ya baadhi ya sehemu za mwili:

151) [iru]	"goti"	[iɣɛɣɔ]	"jino"
[iɣɔti]	"kisogo"	[inioro]	"pua"
[ri:ɔɔ]	"jicho"	[iɔaɲu]	"bawa"

(b) Majina ya vitu vilivyoviringika pia huwa katika ngeli hiyo. Kwa mfano:

152)

[<u>i</u> hiɣa]	"jiwe"	[<u>i</u> tumbe]	"yai"
[<u>i</u> timo]	"mkuki"	[<u>i</u> rima]	"shimo"
[<u>r</u> iowa]	"jua"		

(c) Ngeli ya tano pia huwa na baadhi ya sehemu za miti. Kwa mfano:

153)

[<u>i</u> tunda]	"tunda"	[<u>i</u> ðɛŋgo]	"jani"
[<u>i</u> ɣɔko]	"ganda"		

(d) Aina nyingine ya majina yaliyoko katika ngeli ya tano ni ya kidhahania. Kwa mfano:

154) [<u>r</u> e:twa]	"jina"	[<u>i</u> ðɛro]	"mzaha"
[<u>i</u> ɣɔŋgona]	"sherehe"	[<u>r</u> i:ka]	"rika"
[<u>r</u> eʃiria]	"wazo"		

3.5.1. VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 5

Katika ngeli hii, mofemu {re} ndiyo inayoyawakili-
sha majina kwenye viashiria. Kwa mfano:

155)

[<u>i</u> hiɣa - <u>r</u> ere	<u>r</u> eu	<u>r</u> e:rea]
[<u>i</u> rima - <u>r</u> ere	<u>r</u> eu	<u>r</u> e:rea]
[<u>i</u> timo - <u>r</u> ere	<u>r</u> eu	<u>r</u> e:rea]
[<u>i</u> tumbe - <u>r</u> ere	<u>r</u> eu	<u>r</u> e:rea]
[<u>i</u> tunda - <u>r</u> ere	<u>r</u> eu	<u>r</u> e:rea]
[<u>i</u> ɣɛɣɔ - <u>r</u> ere	<u>r</u> eu	<u>r</u> e:rea]

3.5.2 SIFA KATIKA NGELI YA 5

Mofemu {re} na {i} ndizo zinazoyawakilisha majina ya ngeli hii kwenye kipande cha sifa. Kwa mfano:

156)

[itumbe	<u>rjoru</u>]	/ <u>re+oru</u> /	"yai bavu"
[itimo	<u>iraihu</u>]		"mkuki mrefu"
[itunda	<u>rjεɣa</u>]	/ <u>re+εɣa</u> /	"tunda zuri"
[ri:ɔɔ	<u>inεnε</u>]		"jicho kubwa"
[irima	<u>rjarie</u>]	/ <u>re+arie</u> /	"shimo pana"
[ihiɣa	<u>irito</u>]		"jiwe zito"
[iɣεɣɔ	<u>rjoɣe</u>]	/ <u>re+oɣe</u> /	"jino kali"
[iɣɔɣgɔna	<u>ɣipi</u>]		"sherehe dogo"

3.5.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 5

Katika ngeli hii, mofemu {re} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye vitenzi. Kwa mfano:

157)

[ihi a	ne	<u>rjehεrie</u>]	/ <u>re+εherie</u> /	"jiwe limeondolewa"
[iɣεɣɔ	ne	<u>rerakorirwɔ</u>]		"jino liling'olewa"
[iɣɔɣgɔna	ne	<u>reɣεkwɔ</u>]		"sherehe itafanywa"
[retwa	ne	<u>rerandekwɔ</u>]		"jina linaandikwa"
[ri:ɔɔ	ne	<u>reratura</u>]		"jicho linauma"
[itunda	ne	<u>rerareirwɔ</u>]		"tunda lililiwa"

3.5.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 5

Katika ngeli hii, mofemu {re} ndiyo inayotumiwa kama kijina kihusishi. Kwa mfano:

158)

[ihix̣a	<u>rere</u> a	<u>rerar</u> εhirwɔ]	"jiwe lililoletwa"
[irima	<u>rere</u> a	<u>rer</u> ɛjwɔ]	"shimo linalochimbwa"
[itunda	<u>rere</u> a	<u>rerare</u> irwɔ]	"tunda lililoliwa"
[retwa	<u>rere</u> a	<u>rerandek</u> wɔ]	"jina linaloandikwa"
[ri:ɔ	<u>rere</u> a	<u>reratur</u> a]	"jicho linalouma"
[iɣɛɣɔ	<u>rere</u> a	<u>reɣakor</u> wɔ]	"jino litakalong'olewa"

3.5.5 IDADI KATIKA NGELI YA 5

Mofemu {re} ndiyo inayoyawakilisha majina ya ngeli hii kwenye kipande cha idadi.

Baadhi ya majina ya kidhahania yaliyoko katika ngeli hii hukikubali kipande cha idadi. Majina hayo ni kama vile, [iɣɔjgɔna] "sherehe"; [ri:ka] "rika"; [retwa] , "jina". Lakini jina [iðero] "mzaha" haliwekewi idadi.

159)

[itunda	<u>remw</u> ε]	"tunda moja"
[irima	<u>remw</u> ε]	"shimo moja"
[itimo	<u>remw</u> ε]	"mkuki mmoja"
[iɣɔjgɔna	<u>remw</u> ε]	"sherehe moja"
[ri:ka	<u>remw</u> ε]	"rika moja"
[iðanjo	<u>remw</u> ε]	"jani moja"

3.5.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 5

Majina ya ngeli hii huwakilishwa na mofemu {re} kwenye vimiliki. Kwa mfano:

160)

[re:twa	rjakwa]	/re+akwa/	"jina langu"
[ri:ðo	rjaku]	/re+aku/	"jicho lako"
[itimo	rjakε]	/re+akε/	"mkuki wake"
[iɣɔŋgɔna	ri:to]	/re+ito/	"sherehe yetu"
[ihiɣa	rjapu]	/re+apu/	"jiwe lenu"
[iðεro	rjaɔ]	/re+aɔ/	"mzaha wao"

3.6.0 NGELI YA SITA

Ngeli hii huyasheheni majina ya aina mbalimbali. Kwa mfano:

(a) Ngeli hiyo huwa na majina yaliyo wingi wa yale yanayopatikana katika ngeli ya tano. Wingi wa majina ya ngeli ya tano huundwa kwa kuiambikisha mofemu {ma}. Kwa mfano:

161)

[mahiyɑ]	"mawe"	ni wingi wa [ihiɣa]	"jiwe"
[maɣɔŋgɔna]	"sherehe"	ni wingi wa [iɣɔŋgɔna]	"sherehe"
[mare:twa]	"majina"	ni wingi wa [re:twa]	"jina"
[maɣεɣɔ]	"meno"	ni wingi wa [iɣεɣɔ]	"jino"

(b) Ngeli ya sita pia huwa na majina yaliyo wingi

wa viungo vya mwili vilivyo na hali yao ya umoja katika ngeli ya kumi na tano. Kwa mfano:

162)

[maɣoro] "miguu", wingi wa [koɣoro] "mguu"

[mo:kɔ] /ma+ɔkɔ/ "mikono", wingi wa [ɣwɔkɔ] "mkono"

[mato] "masikio", wingi wa [goto] "sikio"

(c) Ngeli hiyo pia huwa na wingi wa baadhi ya majina kutoka ngeli ya kumi na nne. Kwa mfano:

[mo:hɔrɔ] /ma+ohɔrɔ/ "habari", wingi wa [ohɔrɔ] "habari"

[maondo] "mambo", wingi wa [ondo] "jambo"

(d) Aina nyingine ya majina yaliyoko katika ngeli ya sita ni ya baadhi ya vitu majimaji. Kwa mfano:

[maɣuta] "mafuta" [ma:e] "maji"

[maiðɔri] "machozi" [mata] "mate"

[maðuyumo] "mkojo"

3.6.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 6

Katika ngeli hii, mofemu {ma} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye viashiria. Mofemu hiyo pia hutumiwa iwapo vitu vinavyotajwa vyafahamika kwa mtu anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza.

Kwa mfano:

164)

[mahiχa	<u>m</u> aja	<u>ma</u> ʃjɔ	<u>ma</u> :rea]
[matumbe	<u>m</u> aja	maʃjɔ	<u>ma</u> :rea]
[matimo	<u>m</u> aja	<u>ma</u> ʃjɔ	<u>ma</u> :rea]
[marima	<u>m</u> aja	<u>ma</u> ʃjɔ	<u>ma</u> :rea]
[maχuta	<u>m</u> aja	maʃjɔ	<u>ma</u> :rea]
[maðango	<u>m</u> aja	maʃjɔ	ma:rea]

3.6.2 SIFA KATIKA NGELI YA 6

Majina ya ngeli hii huwakilishwa na mofemu {ma} kwenye kipande cha sifa. Kwa mfano:

165)

[mahiχa	<u>ma</u> rito]	"mawe mazito"
[manioro	<u>ma</u> nɛnɛ]	"mapua makubwa"
[mae	maðɛru]	"maji safi"
[mare:twā	mɔ:ru] /ma+ɔru/	"majina mabaya"
[matunda	mɛ:χa] /ma+ɛχa/	"matunda mazuri"
[matimo	<u>ma</u> rāihu]	"mikuki mirefu"

3.6.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 6

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {ma} kwenye vitenzi. Kwa mfano:

166)

[maχuta	ne maiteka]	"mafuta yamemwagika"
[mae	ne <u>ma</u> ratahirwɔ]	"maji yalichotwa"
[mahiχa	ne <u>ma</u> rarɛhwɔ]	"mawe yanaletwa"

[maðango ne mametɛ]/ma+ɔmetɛ/ "majani yamekauka"

[maɣɛɔ ne maɣakotwɔ] "meno yatang'olewa"

[maiðɔ ne maratu:ra] "macho yanauma"

3.6.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 6

Mofemu {ma} hutuniwa kama kijina kihusishi

katika ngeli ya sita. Kwa mfano:

167)

[ma:e marea maratahirwɔ] "maji yaliyochotwa"

[mahiɣa marea mararɛhwɔ] "mawe yanayoletwa"

[mahetia marea maɛketwɔ]/ma+ɛkitwɔ/ "makosa yaliyofanywa"

[maɣuta marea maitekire] "mafuta yaliyomwagika"

[matimo marea makarɛhwɔ] "mikiku itakayoletwa"

[matunda marea maraɣorirwɔ] "matunda yaliyonunuliwa"

3.6.5 IDADI KATIKA NGELI YA 6

Katika ngeli hii mofemu {ma} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye idadi. Lakini kiambisho cha ngeli hutokea tu iwapo idadi inayohusika ni mbili, tatu, nne, tano, sita, na nane. Nafasi ya kiambisho huwa kapa, {∅} ikiwa idadi ni saba, tisa au kumi.

Mofemu {ma} pia hutumiwa katika kuelezea hali ya wingi kwa jumla; [mainge] "mengi" au uchache kwa jumla, [mapipi]¹ "machache". Idadi ya kijumla aghalabu hutumiwa kurejelea vitu majimaji.

Ifuatayo ni mifano inayoonyesha jinsi majina ya ngeli ya sita yanavyochochukwana na kipande cha idadi.

168)

[maɣoro	<u>me:re</u>]	/ma+εre/	"miguu miwili"
[maɣɔŋɔna	<u>matato</u>]		"sherehe tatu"
[matunda	<u>mana</u>]		"matunda manne"
[maðango	<u>matano</u>]		"majani matano"
[marima	<u>moɣwanja</u>]		"mashimo saba"
[matimo	<u>manana</u>]		"mikuki minane"
[maita	<u>kɛnda</u>]		"mara tisa"
[matumbe	<u>ikomi</u>]		"mayai kumi"

3.6.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 6

Katika ngeli hii, mofemu {ma} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye vimiliki. Kwa mfano:

169)

[maɣɛɣɔ	<u>ma:kwa</u>]	"meno yangu"
[maru	<u>ma:ku</u>]	"magoti yako"
[matunda	<u>makε</u>]	"matunda yake"
[mahetia	<u>maito</u>]	"makosa yetu"
[maɣɔŋɔna	<u>mapu</u>]	"sherehe zenu"
[maretwa	<u>ma:ɔ</u>]	"majina yao"

3.7.0 NGELI YA SABA

Mofemu {ke} ndiyo kiambisho cha majina katika

ngeli hii.

Ngeli ya saba huwa na majina yaliyo na misingi mbalimbali ya kimaana. Kwa mfano:

(a) Kuna majina ya baadhi ya vifaa vinavyoundwa na kutumiwa na binadamu. Kwa mfano:

170)

[<u>ke</u> hatɔ]	"kifagio"	[ɣete]	"kiti"
[ɣekɔmbɛ]	"kikombe"	[ɣeʃanori]	"kitana"

Baadhi ya majina yaliyotolewa kama mifano hapo juu yameanza na [ɣe] badala ya [ke]. Hali hiyo husababishwa na sheria ya Dahl.

Kulingana na sheria ya Dahl, sauti [k] hubadilika na kuwa [ɣ] ikiwa imetokea mwanzoni mwa neno na silabi inayofuata imeanza kwa sauti inayotolewa bila kuweco kwa msepetuko wa kanda za sauti.

SHERIA 'F'

konsonanti

k \longrightarrow ɣ / # - v+ [- msepetuko]

Tukiyaangalia majina kama vile [ɣekɔmbɛ] "kikombe" [ɣete] "kiti" na [ɣeʃanori] "kitana", tutaona kwamba silabi ya pili katika kila mojawapo ya majina hayo imeanzia kwa konsonanti inayotolewa bila msepetuko wa kanda za sauti na ndipo konsonanti ya kwanza

katika majina hayo ikawa [ɣ] badala ya [k] .

(b) Aina nyingine ya majina yanayopatikana katika ngeli ya saba ni ya majina yanayoundwa kutokana na vitenzi. Kwa mfano:

171)

[kererɔ] "kilio" kutokana na kitenzi [rera] "lia"
[ɣekɛnɔ] "furaha" kutokana na kitenzi [kɛna] "furahi"
[kemakɔ] "hofu" kutokana na kitenzi [maka] "hofu"

Baadhi ya majina ya vitu vilivyotajwa katika (a) hapo juu huwa yameundwa kutokana na vitenzi. Kwa mfano:

172)

[keihori] kutokana na [ihora] "pakua"
[keha:to] kutokana na [ha:ta] "fagia"
[ɣeʃanori] kutokana na [ʃanora] "chana"

(c) Ngeli ya saba pia huwa na baadhi ya majina ya sehemu za mwili. Kwa mfano:

173)

[kjara] /ke+ara/ "kidole" [keɣkɔra] "kisugodi"
[ɣeʃori] "kifua" [kerɔmɔ] "mdomo"
[keandɛ] "bega" na kadhalika.

(d) Majina ya lugha pia huainishwa katika ngeli ya saba. Kwa mfano:

174)

[ɣekojo] "Kikikuyu" [ɣeðwaeri] "Kiswahili"
[ɣeðongo] "Kiingereza" [kehende] "Kihindi"

na kadhalika.

(e) Ngeli ya saba pia huwa na majina ya binadamu walio na ila fulani za kimwili. Kwa mfano:

175)

[kɔɔɔɔɔ] /ke+ɔɔɔɔɔ/ "kilema"
[kerimo] "juba" [ɣetaiɣwa] "kiziwi"
[ɣetumumu] "kipofu"

(f) Mofemu {ke} hutumiwa katika kuonyesha hali ya ukubwa usio wa kawaida. Kwa mfano:

176)

[kemondo] "jitu" ukubwa wa [mondo] "mtu" (ngeli ya 1)
[kemote] "jiti" ukubwa wa [mote] "mti" (ngeli ya 3)
[ɣekari] "gari" ukubwa wa [ɣgari] "gari" (ngeli ya 9)
[keondo] "jambo" ukubwa wa [ondo] "jambo" (ngeli ya 14)

(g) Aina nyingine ya majina yapatikanayo katika ngeli ya saba ni ya baadhi ya wanyama na wadudu. Kwa mfano:

177)

[kɔɔɔɔɔ] "chura" [kembu] "kinyonga"
[kehruta] "kipepeo" [kerobotɔ] "kirobototo"

3.7.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 7

Katika ngeli hii, mofemu {ke} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye viashiria. Mofemu hiyo pia hutumiwa kama kirejeleo ikiwa kitu kinachohusika chafanamika kwa mtu anayezungumza na yule anayesikiliza.

178)

[yete	-	yeke	<u>keu</u>	<u>ke:rea</u>]
[kemote	-	yeke	<u>keu</u>	<u>ke:rea</u>]
[kjara	-	yeke	<u>keu</u>	<u>ke:rea</u>]
[kerimo	-	yeke	<u>keu</u>	<u>ke:rea</u>]
[kjoꝑꝑɛ	-	yeke	<u>keu</u>	<u>ke:rea</u>]
[kemondo	-	yeke	<u>keu</u>	<u>ke:rea</u>]

3.7.2 SIFA KATIKA NGELI YA 7

Mofemu {ke} ndiyo inayoyawakilisha majina ya ngeli hii kwenye kipande cha sifa. Kwa mfano:

kemondo keraihu "jitu refu"

179)

[kemote	ye]εke]	/ke+εke /	"jiti jebamba"
[keondo	<u>kenεnε</u>]		"jambo kubwa"
[yete	<u>kj</u> arie]	/ke+arie/	"kiti kipana"
[yetumumu	yekeɣu]	/ke+keɣu/	"kiziwi mjinga"
[ke umbu	<u>kjεɣa</u>]	/ke+εɣa/	"jumba zuri"

3.7.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 7

Katika ngeli hii, mofemu {ke} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye vitenzi. Kwa mfano:

180)

[kemondo	ne	<u>kerɔ:kirɛ</u>]	"jitu lilikuja"
[ɣete	ne	<u>ɣekorɛhwo</u>] / <u>ke+korɛhwo</u> /	"kiti kitaletwa"
[kjara	ne	<u>keimbu</u>]	"kidole kimevimba"
[keɲomba	ne	<u>kerakwo</u>]	"jumba linajengwa"
[ɣetumumu	ne	<u>kerayoirɛ</u>]	"kipofu alianguka"
[ɣekari	ne	<u>ɣeɣɔka</u>] / <u>ke+kɔka</u> /	"gari litakuja"

3.7.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 7

Mofemu {ke} hutumika kama kijina kihusishi katika ngeli ya saba. Kwa mfano:

181)

[keɲomba	<u>kerea</u>	<u>kerakirwo</u>]	"jumba lililojengwa"
[kjara	<u>kerea</u>	<u>keimbu</u>]	"kidole kilichovimba"
[ɣete	<u>kerea</u>	<u>ɣekarɛhwo</u>]	"kiti kitakacholetwa"
[kemote	<u>kerea</u>	<u>keratɛmwɔ</u>]	"jiti linalokatwa"
[kerato	<u>kerea</u>	<u>kerɔrirɛ</u>]	"kiatu kilichopotea"

3.7.5 IDADI KATIKA NGELI YA 7

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {ke} kwenye kipande cha idadi. Kwa mfano:

182)

[kemondo	<u>kemwε</u>]	"jitu moja"
[yetomi	<u>kemwε</u>]	"sababu moja"
[kjara	<u>kemwε</u>]	"kidole kimoja"
[yete	<u>kemwε</u>]	"kiti kimoja"
[kemote	<u>kemwε</u>]	"jiti moja"
[kendo	<u>kemwε</u>]	"kitu kimoja"

Kuna baadhi ya majina ya kidhahania ambayo hayakikubali kipande cha idadi. Majina yote ya lugha yako katika kikundi hicho. Majina mengine ambayo hayahesabiki ni kama vile

[kjεha] / ke+εha / "huzuni"

3.7.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 7

Majina ya ngeli hii huwakilishwa na mofemu {ke} kwenye vimiliki. Kwa mfano:

183)

[yete	ɣjakwa]	/ke+akwa/	"kiti changu"
[kemote	ɣjaku]	/ke+aku/	"jiti lako"
[yetomi	ɣjakε]	/ke+akε/	"sababu yake"
[kejomba	ɣi:to]	/ke+ito/	"jumba letu"
[kjεha	kjaɔ]	/ke+aɔ/	"huzuni yao"
[yekari	kjapu]	/ke+apu/	"gari lenu"

3.8.0 NGELI YA NANE

Ngeli hii huwa na wingi wa baadhi ya majina yanayopatikana katika ngeli ya saba.

Majina ya lugha hayawekwi katika hali ya wingi. Kwa hivyo majina hayo hayatokei katika ngeli ya nane.

Kiambisho kilichoko kwenye majina ya ngeli ya nane aghalabu huwa nimofemu {i}. Kwa mfano:

184)	[<u>i</u> te]	wingi wa	[ɣete]
	[<u>i</u> mondo]	wingi wa	[kemondo]
	[<u>i</u> tomi]	wingi wa	[ɣetomi]
	[<u>i</u> mote]	wingi wa	[kemote]
	[<u>i</u> ndo]	wingi wa	[kendo]
	[<u>i</u> rato]	wingi wa	[kerato] na kadhalika

Kuna baadhi ya majina yaliyo katika ngeli ya saba ambayo wingi wao hautokei katika ngeli ya nane.

Kwa mfano:

185)

[ɣekari]	wingi wake ni	[makari]	(ngeli ya 6)
[kejomba]	wingi wake ni	[mapomba]	(ngeli ya 6)
[<u>k</u> jara]	wingi wake ni	[ɣjara]	(ngeli ya 10)

3.8.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 8

Mofemu {i} ndiyo inayoyawakilisha majina ya ngeli ya nane kwenye viashiria. Mofemu hiyo pia hutumiwa kama kirejeleo iwapo vitu vinavyotajwa

vyafahamika kwa mtu anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza. Kwa mfano:

186)

[imondo	-	<u>i</u> si	<u>i</u> sjɔ	<u>i</u> :ria]
[irato	-	<u>i</u> si	<u>i</u> sjɔ	<u>i</u> :ria]
[imote	-	<u>i</u> si	<u>i</u> sjɔ	<u>i</u> :ria]
[indo	-	<u>i</u> si	<u>i</u> sjɔ	<u>i</u> :ria]
[ikɔmbɛ	-	<u>i</u> si	<u>i</u> sjɔ	<u>i</u> :ria]
[itumumu	-	<u>i</u> si	<u>i</u> sjɔ	<u>i</u> :ria]

3.8.2 SIFA KATIKA NGELI YA 8

Majina ya ngeli hii huchukua mkubaliano sawa na wa ngeli ya kumi. Mofemu inayoyawakilisha majina huwa {n} au kapa {∅}.

Yafaa tuseme kwamba ngeli za nane na kumi hutofautiana kimuundo katika kiwango cha jina pekee. Tofauti iliyoko ni kwamba majina ya ngeli ya nane huwa na kiambisho cha ngeli {i} ilhali majina ya ngeli ya kumi huwa na kiambisho {n} au kiambisho huwa hakipo.

Wiano wa kisarufi ni sawa kabisa katika ngeli ya nane na ya kumi kama tutakavyodhibitisha hapo baadaye.

Majina ya ngeli ya nane huchukuana na sifa kama ifuatavyo:

187)

[indo	ḏaka]	"vitu maridadi"
[ikombε	ḡḡero]	"vikombe vipya/vyeupe"
[ite	ndaja]	"viti virefu"
[irato	ḡḡεḡa]	"viatu vizuri"
[itomi	ḡḡoru]	"sababu mbaya"
[imote	ḡḡuhe]	"vijiti vifupi"

3.8.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 8

Katika ngeli hii, mofemu {i} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye vitenzi. Kwa mfano:

188)

[ihatɔ	ne	irareḡhwɔ]	"vifagio vinaletwa"
[imondo	ne	irokirε]	"majitu yalikuja"
[ite	ne	iraḏɔndεkwɔ]	"viti vinatengenezwa"
[itomi	ne	ikahεanwɔ]	"sababu zitatolewa"
[irato	ne	iraḡorwɔ]	"viatu vinanunuliwa"
[ikombε	ne	iraḏambjɔ]	"vikombe vinaoshwa"

3.8.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 8

Mofemu {i} ndiyo inayotumiwa kama kijina kihusishi katika ngeli ya nane. Kwa mfano:

189)

[ite	iria	iraḏɔndεkwɔ]	"viti vinavyotengenezwa"
[ikombε	iria	iraḏambjɔ]	"vikombe vinavyooshwa"
[imondo	iria	irokirε]	"majitu yaliyokuja"

[irato	<u>iria</u>	<u>ika</u> ɔrwo]	"viatu vitakavyonunuliwa"
[ihato	<u>iria</u>	<u>ira</u> ɛhirwo]	"vifagio vilivyoletwa"
[itomi	<u>iria</u>	<u>ika</u> ɛanwo]	"sababu zitakazotolewa"

3.8.5 IDADI KATIKA NGELI YA 8

Katika ngeli hii, mofemu {i} hutumiwa kama kiwakilishi cha majina kwenye kipande cha idadi.

Mofemu hiyo hutumiwa tu iwapo idadi inayotajwa ni mbili, tatu, nne, tano; sita, na nane. Kiambisho huwa kapa, {∅} ikiwa idadi inayohusika ni saba, tisa au kumi.² Kwa mfano:

190)

[iSanori	<u>i</u> ɛere]	"vitana viwili"
[irimo	<u>i</u> ɔato]	"juha watatu"
[ite	<u>i</u> na]	"viti vinne"
[itomi	<u>i</u> ɔano]	"sababu tano"
[imote	<u>i</u> ɔaɔato]	"vijiti sita"
[itanda	moɔwajia]	"vitanda saba"
[imondo	kɛnda]	"majitu tisa"
[indo	ikomi]	"vitu kumi"

3.8.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 8

Mofemu {si} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina ya ngeli hii kwenye vimiliki. Kwa mfano:

191)

[indo]	[<u>ɣ</u> jakwa]	/ <u>ɣ</u> i+akwa /	"vitu vyangu"
[itomi]	[<u>ɣ</u> jaku]	/ <u>ɣ</u> i+aku /	"sababu zako"
[ite]	[<u>ɣ</u> jake]	/ <u>ɣ</u> i+ake /	"viti vyake"
[itanda]	[<u>ɣ</u> i:to]		"vitanda vyetu"
[ikombe]	[<u>ɣ</u> japu]	/ <u>ɣ</u> i+apu /	"vikombe vyenu"
[iradimo]	[<u>ɣ</u> jaɔ]	/ <u>ɣ</u> i+aɔ /	"baraka zao"

3.9.0 NGELI YA TISA

Ngeli hii huyasheheni majina yenye maana mbalimbali.

Kwa mfano:

(a) Majina ya wanyama wengi huwa katika ngeli hii.

Chambilecho Johnson (1919:19), ngeli ya tisa ilihusishwa sana na wanyama.

Mifano ya majina ya wanyama ambayo hupatikana katika ngeli ya tisa ni;

192)

[<u>ɣ</u> ɾa]	"mbuni"	[<u>ɣ</u> goko]	"kuku"
[mbori]	"mbuzi"	[<u>ɣ</u> ɔmbε]	"ng'ombe"
[<u>ɣ</u> guru]	"kobe"	[<u>ɣ</u> gui]	"mbwa"
[mbomboe]	"buibui"	[<u>ɣ</u> ɔka]	"nyoka"
[<u>ɣ</u> ɾaɾi]	"mjusi"	[<u>ɔ</u> amaki]	"samaki" na

kadhalika.

(b) Aina nyingine ya majina yaliyo katika ngeli ya tisa yamekopwa kutoka lugha nyingine. Kwa

mfano:

193)

[ʃukuru]	"shule/skuli";	[ɲgari]	"gari"
[nduka]	"duka"	[ʃimo]	"simu"
[mɛri]	"meli"	[mbomu]	"bomu"
[βaiʃikiri]	"baiskeli"	[meʃa]	"meza"

(c) Ngeli ya tisa pia huwa na baadhi ya majina ya kidhahania. Majina hayo ni kama vile;

194)

[ɲarayu]	"njaa"	[ho:ni]	"shibe"
[ʃuti]	"tamaa"	[mbara]	"vita"

(d) Kuna baadhi ya majina ya vitu majimaji ambayo yapatikana katika ngeli ya tisa. Kwa mfano:

195)

[ʃakamɛ]	"damu"	[ʃiʃino]	"jasho"
[ɲjɔhi]	"pombe/mvinyo"		

Kiambisho {n} ³ hupatikana kwenye baadhi ya majina ya ngeli ya tisa. Majina mengine ya ngeli hiyo huwa hayana viambisho. Yaani mofemu ya kiambisho ni kapa { ∅ } .

3.9.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 9

Katika ngeli hii, mofemu {e} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye viashiria. Mofemu hiyo pia hutumiwa kwa minajili ya kukirejelea kitu kinachofahamika kwa mtu anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza. Kwa mfano:

196)

[mbori	enɔ	ejo	e:rea]
[ɲɔmbɛ	enɔ	ejo	e:rea]
[ɲɔɲaɔɔi	enɔ	ejo	e:rea]
[ɲgari	enɔ	ejo	e:rea]
[mɛri	enɔ	ejo	e:rea]
[mɛɔa	enɔ	ejo	e:rea]

3.9.2 SIFA KATIKA NGELI YA 9

Kiwakilishi cha jina kwenye kipande cha sifa katika ngeli hii ni mofemu {n} . Lakini mofemu hiyo hutokea tu iwapo shina limeanza na konsonanti inayotolewa kukiweko na msepetuko wa kanda za sauti. Kwa mfano.

197)

[ɲɔmba	ɔɛru]	"nyumba safi"
[mɛɔa	ndaihu]	"meza ndefu"
[ɲgari	ɲɔɛɲa]	"gari zuri"
[ɲɔɔhi	ndoro]	"pombe kali"
[ɲɔmbɛ	nɛnɛ]	"ng'ombe mkubwa"
[ɲguɔ	ɲguhe]	"nguo fupi"

3.9.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 9

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu

{e} kwenye vitenzi. Kwa mfano:

198)

[mɛ̃ta	ne	erarehirwo]	"meza ililetwa"
[ŋombɛ	ne	ɛ̃xatɛrɔjwo]	"ng'ombe atachinjwa"
[ɔka	ne	ɔ̃raɔwo] /e+ɔraɔwo/	"nyoka ameuawa"
[ŋgari	ne	eraɔ̃ndɛkirwo]	"gari ilitengenezwa"
[mɛ̃ri	ne	ɔ̃akipa] /e+akipa/	"meli imewasili"
[ɔmba	ne	ɔ̃amɔ̃kire]	/e+amɔ̃kire/ "nyumba ilibomoka"

3.9.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 9

Mofemu {e} ndiyo itumiwayo kama kijina kihusishi katika ngeli hii. Kwa mfano:

199)

[ɔmba	erea	erakirwo]	"nyumba iliyojengwa"
[ŋgui	erea	erakoɔa]	"mbwa anayebweka"
[ŋgari	erea	ekongu:a]	"gari itakayonibeba"
[mbaraɔ̃i	erea	eratɛɛera]	"farasi anayekimbia"
[ndoɔ̃o	erea	ekahingorwo]	"soko itakayofunguliwa"
[haraɔ̃u	erea	ɔ̃amorayire]	/e+amorayire/ "njaa iliyomuua"

3.9.5 IDADI KATIKA NGELI YA 9

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu

{e} kwenye kipande cha idadi.

Majina ya vitu majimaji na ya kidhahania ambayo yapatikana katika ngeli ya tisa hayakikubali kipande cha idadi. Hii ni kwa sababu vitu hivyo havihesabiki.

Ifuatayo ni mifano inayoonyesha jinsi majina ya ngeli ya tisa yanavyochukuana na kipande cha idadi.

200)

[ɲgari	emwɛ]	"gari moja"
[ɲɔndu	emwɛ]	"kondoo mmoja"
[ɔ̄aa	emwɛ]	"saa moja"
[mɛri	emwɛ]	"meli moja"
[ɲguo	emwɛ]	"nguo moja"
[mɛ̄ɔ̄a	emwɛ]	"meza moja"

3.9.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 9

Mofemu {e} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina ya ngeli hii kwenye vimiliki. Kwa mfano:

201)

[ɔ̄aa	ɟakwa]	/e+akwa/	"saa yangu"
[ɲguo	ɟaku]	/e+aku/	"nguo yako"
[ɲgari	ɟakɛ]	/e+akɛ/	"gari yake"
[ɲomba	i:to]	/e+ito/	"nyumba yetu"
[ɲombɛ	ɟapu]	/e+apu/	"ng'ombe wenu"
[ɲjɔhi	ɟaɔ]	/e+aɔ/	"pombe yao"

3.10.0 NGELI YA KUMI

Ngeli hii huyasheheni majina yaliyo wingi wa yale yanayopatikana katika ngeli ya tisa. Muundo wa majina hubaki kama ulivyo katika ngeli ya tisa lakini wingi hubainika katika wiano wa kisarufi.

Ngeli ya kumi pia huwa na baadhi ya majina ya kidhahania. Kwa mfano:

202)

[ŋgarari]	"mabishano";	[ŋgxiði]	"salamu"
[ðoni]	"aibu/soni/fedheha"		
[ða]	"huruma" na kadhalika.		

Jina [mwana] "mtoto" ambalo liko katika ngeli ya kwanza huwa na wingi wake katika ngeli ya kumi. Wingi wa jina hilo ni [ɟjana] "watoto"

Ngeli ya kumi pia huusheheni wingi wa majina ya ngeli ya kumi na moja. Kwa mfano:

203)

[ndiɣi]	"nyuzi" ni wingi wa	[rɔriɣi]	"uzi"
[ðiŋgɔ]	"kuta" ni wingi wa	[rɔðiŋgɔ]	"ukuta"
[neme]	"ndimi" ni wingi wa	[rɔreme]	"ulimi"
[mbaru]	"mbavu" ni wingi wa	[rɔβaru]	"ubavu"

3.10.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 10

Mofemu {i} ndiyo inayoyawakilisha majina ya ngeli hii kwenye vimiliki. Kwa mfano:

204)

[ŋgari	-	<u>i</u> si	<u>i</u> sjɔ	<u>i</u> :rja]
[mɛri	-	<u>i</u> si	<u>i</u> sjɔ	<u>i</u> :rja]
[ʒaa	-	<u>i</u> si	<u>i</u> sjɔ	<u>i</u> :rja]
[sjana	-	<u>i</u> si	<u>i</u> sjɔ	<u>i</u> :rja]
[ɔmbɛ	-	<u>i</u> si	<u>i</u> sjɔ	<u>i</u> :rja]
[ɔguɔ	-	<u>i</u> si	<u>i</u> sjɔ	<u>i</u> :rja]

Majina ya kidhahania yaliyo katika ngeli hii hayaashiriwi, hurejelewa tu. Katika kuyarejelea majina hayo [isi] "hizi" [isjɔ] "hizo" na [irja] "zile" hutumiwa.

Ashirio la mbali na mtu anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza ambayo ni [i:rja] "zile" hutumiwa tu kwenye vitu vinavyoonekana.

3.10.2 SIFA KATIKA NGELI YA 10

Majina ya ngeli hii huwakilishwa kwenye kipande cha sifa kwa njia sawa na yale yanayopatikana katika ngeli ya tisa. Kwa hivyo ni vigumu sana kujua kama jina liko katika ngeli ya tisa au ya kumi kwa kuzingatia kipande cha sifa pekee.

Mofemu {n} hutumiwa tu kwenye baadhi ya sifa kama kiwakilishi cha majina. Jambo hilo hutegemea umbo la sifa inayohusika. Kwa mfano;

205)

[ɲumba	nɛnɛ	"nyumba kubwa"
[ɔjana	ɲɛɛa	"watoto wazuri"
[ɲɔmbɛ	nɔru	"ng'ombe wanono"
[ɲgarari	ɲɔɔru	"mabishano mabaya"
[ɲjɛra	ɲdaihu	"njia ndefu"
[ɲguɔ	ɲguhe	"nguo fupi"

3.10.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 10

Mofemu {ɔi} au {i} hutumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye vitenzi katika ngeli hii. Kuchanganyana kwa viwakilishi kati ya ngeli ya nane na ya kumi ndiko kulikowafanya baadhi ya wanasarufi kama vile Bennet (1970) kuviainisha ngeli hizo katika kundi moja.

Ifuatayo ni mifano inayoonyesha jinsi majina yanavyochukuana na vitenzi katika ngeli ya kumi.

206)

[ɲomba	ne	ɔiraheire / iraheire]	"nyumba zilichomeka"
[ɲɔmbɛ	ne	ɔirarehwo / irarehwo]	"ng'ombe wanaletwa"
[ɔjana	ne	ɔiɔka / iɔka]	"watoto watakuja"
[ɲgari	ne	ɔiraɔokire / iraɔ	"magari yaliharibika"
[ɲgaɔe	ne	ɔiraɔɔndekwo / iraɔɔndekwo]	"ngazi zinatengenezwa"
[ɲjɛra	ne	ɔikahingwo / ikahingwo]	"njia zitafungwa"

3.10.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 10

Katika ngeli hii, mofemu {i} ndiyo inayotumika kama kijina kihusishi. Kwa mfano:

207)

[nomba irja irahaire / Sirahaire] "nyumba zilizochomeka"
[ngade irja iradondokwa / Siradondokwa] "ngazi zitakazotengenezwa"

208)

[mbori irja iradepjwa / Siradepjwa] "mbuzi wanaochinjwa"
[ngari irja iragoire / Siragoire] "magari yaliyoanguka"
[sjana irja iradoma / Siradoma] "watoto wanaosoma"
[ša: irja irendjo / Sirendjo] "saa zinazouzwa"

3.10.5 IDADI KATIKA NGELI YA 10

Mofemu {i} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina ya ngeli hii kwenye kipande cha idadi. Mofemu hiyo hutumika tu iwapo idadi inayohusika ni mbili, tatu, nne, tano, sita au nane. Kiwakilishi cha jina huwa hakipo ikiwa idadi inayohusika ni saba tisa au kumi. Kwa mfano:

209)

[ngari	igere]	"magari mawili"
[nomba	idato]	"nyumba tatu"
[ngambe	ipa]	"ng'ombe wanne"
[ša:	idano]	"saa tano"

[ŋguo	iḑaḑato]	"nguo sita"
[ŋgaḑe	moɣwanja]	"ngazi saba"
[mɛri	ɪnana]	"meli nane"
[ɲoka	kɛnda]	"nyoka tisa"
[ɲjera	ikomi]	"njia kumi"

3.10.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 10

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {i} kwenye vimiliki. Kwa mfano:

210)

[ŋgari	ɔjakwa]	/ɔi+akwa/	"magari yangu"
[ŋombɛ	ɔjaku]	/ɔi+aku/	"ng'ombe wako"
[ɲomba	ɔjakɛ]	/ɔi+akɛ/	"nyumba zake"
[ɔjana	ɔi:to]	/ɔi+ito/	"watoto wetu"
[ḑa:	ɔjapu]	/ɔi+apu/	"saa zenu"
[mɛri	ɔjao]	/ɔi+ao/	"meli zao"

3.11.0 NGELI YA KUMI NA MOJA

Kiambisho cha jina katika ngeli hii ni mofemu {ro} .

Ngeli ya kumi na moja huyasheheni majina ya vitu vyebamba na virefu. Mifano ya majina hayo ni:

211)

[<u>r</u> oriɣi]	"uzi"	[<u>r</u> oŋeki]	"unyasi"
[<u>r</u> oɔwere]	"unywele"	[<u>r</u> oɔiŋgo]	"ukuta"
[<u>r</u> oreme]	"ulimi"	[<u>r</u> oɔaru]	"ubavu"
[<u>r</u> o:e]	"mto" na kadhalika.		

Ngeli ya kumi na moja pia huwa na baadhi ya majina ya kidhahania kwa mfano:

212)

[<u>r</u> omɛna]	"uhasama / chuki";	[<u>r</u> oɣanaɔ]	"hadithi"
[<u>r</u> wembo]	/ro+embo/		"wimbo"

3.11.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 11

Katika ngeli hii, mofemu {ro} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye viashiria. Mofemu hiyo pia hutumiwa kama kirejeleo iwapo kitu kinachohusika chafahamika kwa mtu anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza. Kwa mfano:

213)

[<u>r</u> oɔaru]	<u>r</u> oro	<u>r</u> ou	<u>r</u> o:rea]
[<u>r</u> o:e]	<u>r</u> oro	<u>r</u> ou	<u>r</u> o:rea]
[<u>r</u> oɔiŋgo]	<u>r</u> oro	<u>r</u> ou	<u>r</u> o:rea]
[<u>r</u> oreme]	<u>r</u> oro	<u>r</u> ou	<u>r</u> o:rea]
[<u>r</u> oɔwere]	<u>r</u> oro	<u>r</u> ou	<u>r</u> o:rea]

3.11.2 SIFA KATIKA NGELI YA 11

Majina ya ngeli hii huwakilishwa na mofemu

{ro} kwenye kipande cha sifa. Kwa mfano:

214)

[roḏiŋgɔ	<u>roraihu</u>]	"ukuta mrefu"
[ro:e	<u>rwarje</u>]	/ ro+arje / "mto mpana"
[roʃanɔ	<u>rokuhe</u>]	"hadithi fupi"
[roriʒi	<u>roʃekε</u>]	"uzi mwebamba"
[romɛna	<u>ro:ru</u>]	"uhasama mbaya"
[roʃaru	<u>ronɛnε</u>]	"ubavu mkubwa"

3.11.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 11

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu

{ro} kwenye vitenzi. Kwa mfano:

215)

[roriʒi	ne	<u>roratwekirε</u>]	"uzi ulikatika"
[roḏiŋgɔ	ne	<u>roʃakwɔ</u>]	"ukuta utajengwa"
[roʃaru	ne	<u>runeku</u>]	<u>ro+uniku</u> "ubavu umevunjika"
[roreme	ne	<u>roraimba</u>]	"ulimi unavimba"
[ro:a	ne	<u>rokɛndiɔ</u>]	"ngozi itauzwa"
[roe	ne	<u>roihoru</u>]	"mto umefurika"

3.11.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 11

Mofemu {ro} ndiyo itumiwayo kama kijina kihusishi katika ngeli ya kumi na moja. Kwa mfano:

216)

[roḍigɔ	<u>ro</u> rea	rorakwɔ]	"ukuta unaojengwa"
[rwembɔ	<u>ro</u> rea	rokainwɔ]	"wimbo utakaoimbwa"
[roe	<u>ro</u> rea	roi horu]	"mto uliofurika"
[roko	<u>ro</u> rea	rorɛndwɔ]	"ukuni unaotakikana"
[roḥaru	<u>ro</u> rea	rorɔinekirɛ]	"ubavu uliovunjika"
[romɛna	<u>ro</u> rea	<u>rwarɛ</u> ɣirwɔ]/ <u>ro</u> + <u>arɛ</u> ɣirwɔ]	"chuki iliyokataliwa"

3.11.5 IDADI KATIKA NGELI YA 11

Katika ngeli hii, mofemu {ro} huyawakilisha majina kwenye kipande cha idadi. Hata hivyo, kuna baadhi ya majina ya kidhahania katika ngeli hii ambayo hayakikubali kipande cha idadi. Mfano wa majina hayo ni [romɛna] "chuki".

Majina ya ngeli ya kumi na moja huchukuana na kipande cha idadi kwa njia ifuatayo:

217)

[roḥaru	<u>rom</u> wɛ]	"ubavu mmoja"
[rwembɔ	<u>rom</u> wɛ]	"wimbo mmoja"
[roḥwere	<u>rom</u> wɛ]	"unywele mmoja"
[roḥanɔ	<u>rom</u> wɛ]	"hadithi moja"
[roḍigɔ	<u>rom</u> wɛ]	"ukuta mmoja"
[rwara	<u>rom</u> wɛ]	"ukucha mmoja"

3.11.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 11

Katika ngeli hii mofemu {ro} hutumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye vimiliki. Kwa mfano:

218)

[roriɣi	<u>rwakwa</u>]	/ro+akwa/	"kamba yangu"
[roβaru	<u>rwaku</u>]	/ro+aku/	"ubavu wako"
[rwembo	<u>rwakε</u>]	/ro+akε/	"wimbo wake"
[roʃingɔ	<u>rwito</u>]	/ro+ito/	"ukuta wetu"
[royano	<u>rwaju</u>]	/ro+aju/	"hadithi yenu"
[rɔe	<u>rwao</u>]	/ro+ao/	"mto wao"

Wingi wa majina ya ngeli ya kumi na moja hupatikana katika ngeli ya kumi. Majina hayo huchukua sifa za ngeli ya kumi hata katika wiano wa kisarufi.

3.12.0 NGELI YA KUMI NA MBILI

Kiambisho cha jina katika ngeli hii ni mofemu {ka}. Mofemu hiyo ikitangulizwa kwenye majina ya ngeli mbalimbali hutoa dhana ya udogo. Kwa hivyo inadhihirika kwamba ngeli ya kumi na mbili imejikita sana kwenye misingi ya kimaana. Kwa mfano:

219)

[<u>k</u> amondo]	"kijitu" - udogo wa	[mondo]	"mtu"(ngeli ya 1)
[<u>k</u> amote]	"kijiti" - udogo wa	[mote]	"mti"(ngeli ya 3)
[<u>k</u> arima]	- udogo wa	[irima]	"shimo"(ngeli ya 5)
[<u>ɣ</u> ate]	- udogo wa	[<u>ɣ</u> ete]	"kiti"(ngeli ya 7)
[<u>k</u> ɔko]	- udogo wa	[<u>ɲ</u> goko]	"kuku"(Ngeli ya 9)
[<u>k</u> auɔi]	- udogo wa	[<u>u</u> ɔi]	"uzi" (ngeli ya 14)

3.12.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 12

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {ka} kwenye viashiria. Mofemu hiyo pia hutumiwa kama kirejeleo iwapo kitu kinachohusika chafahamika kwa mtu anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza. Kwa mfano:

220)

[<u>k</u> ɔko	<u>ɣ</u> aka	/ <u>k</u> aka/	<u>k</u> au	<u>ka</u> :rea]
[<u>ɣ</u> akari	<u>ɣ</u> aka	/ <u>k</u> aka/	<u>k</u> au	<u>ka</u> :rea]
[<u>k</u> amondo	<u>ɣ</u> aka	/ <u>k</u> aka/	<u>k</u> au	<u>ka</u> :rea]
[<u>ɣ</u> ate	<u>ɣ</u> aka	/ <u>k</u> aka/	<u>k</u> au	<u>ka</u> :rea]
[<u>k</u> apamo	<u>ɣ</u> aka	/ <u>k</u> aka/	<u>ɔ</u> kau	<u>ka</u> :rea]
[<u>k</u> apomba	<u>ɣ</u> aka	/ <u>k</u> aka/	<u>k</u> au	<u>ka</u> :rea]

3.12.2 SIFA KATIKA NGELI YA 12

Mofemu {ka} huyawakilisha majina ya ngeli hii katika kipande cha sifa. Kwa mfano:

221)

[kamote	<u>karaihu</u>]	"kijiti kirefu"
[yakari	<u>kanini</u>]	"kijigari kidogo"
[kaondo	<u>ka:ru</u> / <u>ka+ɔru</u> /	"jambo baya"
[kamondo	<u>keɣa</u>] / <u>ka+eɣa</u> /	"kijitu kizuri"
[kapomba	<u>ɣaɖeru</u>] / <u>ka+ɖeru</u> /	"chumba kisafi"

3.12.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 12

Katika ngeli hii, mofemu {ka} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye vitenzi. Kwa mfano:

222)

[kamondo	ne	<u>karokirɛ</u>]	"kijitu kilikuja"
[kamote	ne	<u>karatɛmwɔ</u>]	"kijiti kinakatwa"
[yakari	ne	<u>kaɣoa</u>]	"kijigari kimeanguka"
[kapomba	ne	<u>ɣa:kirwɔ</u>]	"chumba kilijengwa"
[karamu	ne	<u>karaijirwɔ</u>]	"kalamu iliibiwa"

3.12.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 12

Mofemu {ka} hutumiwa kama kijina kihusishi katika ngeli ya kumi na mbili. Kwa mfano:

223)

[kapomba	<u>karea</u>	<u>karahairɛ</u>]	"chumba kilichohomeka"
[karamu	<u>karea</u>	<u>karandeka</u>]	"kalamu inayoandika"
[kamondo	<u>karea</u>	<u>ɣaɣɔka</u>]	"kijitu kitakachokuja"
[kamote	<u>karea</u>	<u>karɛndwɔ</u>]	"kijiti kinachotakiwa"
[ɣate	<u>karea</u>	<u>kararɛhirwɔ</u>]	"kiti kilicholetwa"

[kaondo karea χ akɔiɣwɔ] /kakɔiɣwɔ/ "jambo litakalosemwa"

3.12.5 IDADI KATIKA NGELI YA 12

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {ka} kwenye kipande cha idadi. Kwa mfano:

224)

[karamu	<u>k</u> amwɛ]	"kalamu moja"
[karataɖi	<u>k</u> amwɛ]	"karatasi moja"
[kamondo	<u>k</u> amwɛ]	"kijitu kimoja"
[kamote	<u>k</u> amwɛ]	"kijiti kimoja"
[kaondo	<u>k</u> amwɛ]	"jambo moja"
[χ akari	<u>k</u> amwɛ]	"kijigari kimoja"

3.12.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 12

Mofemu {ka} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye vimiliki katika ngeli hii, Kwa mfano:

225)

[karamu	χ a:kwa]	/ <u>k</u> a+akwa/	"kalamu yangu"
[kamote	χ a:ku]	/ <u>k</u> a+aku/	"kijiti chako"
[χ ate	χ a:kɛ]	/ <u>k</u> a+akɛ/	"kiti chake"
[kapomba	χ aito]	/ <u>k</u> a+ito/	"chumba chetu"
[χ akari	<u>k</u> a:pu]		"kijigari chenu"
[kaondo	<u>k</u> a:ɔ]		"jambo lao"

3.13.0 NGELI YA KUMI NA TATU

Ngeli hii huwa na hali ya wingi wa majina yanayopatikana katika ngeli ya kumi na mbili.

Kiambisho cha jina katika ngeli hii ni mofemu

{to} . Kwa mfanò:

226)

[<u>tomondo</u>]	"vijitu"	[<u>tomete</u>]	"vijiti"
[<u>tokari</u>]	"vijigari"	[<u>toramu</u>]	"kalamu"
[<u>topomba</u>]	"vyumba"	[<u>twana</u>]	/ <u>to+ana</u> / "vitoto"
[<u>to}era</u>]	"vijia"		na kadhalika.

3.13.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 13

Majina ya ngeli ya kumi na tatu huashiriwa kwa kutumia mofemu {to} . Mofemu hiyo pia hutumiwa kama kirejeleo iwapo vitu vinavyotajwa vyafahamika kwa mtu anayezungunza pamoja na yule anayesikiliza.

Kwa mfano:

227)

[<u>tomondo</u>	-	<u>toto</u>	<u>tou</u>	<u>to:rea</u>]
[<u>topomba</u>	-	<u>toto</u>	<u>tou</u>	<u>to:rea</u>]
[<u>tomete</u>	-	<u>toto</u>	<u>tou</u>	<u>to:rea</u>]
[<u>twana</u>	-	<u>toto</u>	<u>tou</u>	<u>to:rea</u>]
[<u>toramu</u>	-	<u>toto</u>	<u>tou</u>	<u>to:rea</u>]
[<u>tokari</u>	-	<u>toto</u>	<u>tou</u>	<u>to:rea</u>]

3.13.2 SIFA KATIKA NGELI YA 13

Katika ngeli hii, mofemu {to} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina kwenye kipande cha sifa. Kwa mfano:

228)

[tomete	<u>toraihu</u>	"vijiti virefu"
[topomba	<u>tonini</u>	"vyumba vidogo"
[twana	<u>twεχa</u>]/to+εχa/	"vitoto vizuri"
[to}era	<u>to}εke</u>	"vijia vyebamba"
[tomondo	<u>tokuhe</u>	"vijitu vifupi"
[tokari	<u>tokoro</u>	"vijigari vikuukuu"

3.13.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 13

Mofemu {to} huyawakilisha majina ya ngeli hii kwenye vitenzi. Kwa mfano:

229)

[tomondo	ne	<u>torεka</u>	"vijitu vinakuja"
[toramu	ne	<u>tokaχorwε</u>	"kalamu zitanunuliwa"
[topomba	ne	<u>twahεirε</u>]/to+aheirε/	"vyumba vilichomeka"
[tokari	ne	<u>torεndirio</u>	"vijigari viliuzwa"
[tomete	ne	<u>torεnεririε</u>	"vijiti viliondolewa"
[twana	ne	<u>tokεmetε</u>	"vitoto vimelala"

3.13.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 13

Katika ngeli hii, mofemu {to} hutumiwa kama kijina kihusishi. Kwa mfano:

230)

[toɲomba	<u>torea</u>	<u>torakwɔ</u>]	"vyumba vinavyojengwa"
[twana	<u>torea</u>	<u>toɣɔka</u>]	"vitoto vitakavyokuja"
[torima	<u>torea</u>	<u>torɛɲɔwɔ</u>]	"vishimo vinavyochimbwa"
[tokari	<u>torea</u>	<u>torarɛhirwɔ</u>]	"vijigari vilivyoletwa"
[tomete	<u>torea</u>	<u>torɛndwɔ</u>]	"vijiti vinavyohitajiwa"
[toɣui	<u>torea</u>	<u>torama romirɛ</u>]	"vijibwa vilivyomuuma"

3.13.5 IDADI KATIKA NGELI YA 13

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {to} kwenye kipande cha idadi. Mofemu hiyo hutumiwa iwapo idadi inayohusika ni, mbili, tatu, nne, tano, sita na nane. Kiambisho huwa kapa, {∅} ikiwa idadi ni saba, tisa au kumi. Kwa mfano:

231)

[tomondo	<u>twere</u>]	/to+ere/	"vijitu viwili"
[tomete	<u>totato</u>]		"vijiti vitatu"
[toramu	<u>tona</u>]		"kalamu nn "
[tokari	<u>totano</u>]		"vijigari vitano"
[twana	<u>totandato</u>]		"vitoto sita"
[toɣwa	<u>moɣwarja</u>]		"vijina saba"
[toɣera	<u>tonana</u>]		"vijia vinane"
[toɣui	<u>kɛnda</u>]		"vijibwa tisa"
[toɲomba	<u>ikomi</u>]		"vyumba kumi"

5.13.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 13

Katika ngeli hii, majina humilikishwa kwa kutumia mofemu {to} . Kwa mfano:

(32)

[twana	<u>twakwa</u>]	/ <u>to+akwa</u> /	"vitoto vyangu"
[tomete	<u>twaku</u>]	/ <u>to+aku</u> /	"vijiti vyako"
[toɣui	<u>twakɛ</u>]	/ <u>to+akɛ</u> /	"vijibwa vyake"
[toramu	<u>twito</u>]	/ <u>to+ito</u> /	"kalamu zetu"
[tonomba	<u>twapu</u>]	/ <u>to+apu</u> /	"vyumba vyao"
[toɓera	<u>twao</u>]	/ <u>to+ao</u> /	"vijia vyao"

5.14.0 NGELI YA KUMI NA NNE

Mengi kati ya majina yanayopatikana katika ngeli hii ni ya kidhahania. [oɖio] , "uso" na [orere] kitanda" ndiyo majina pekee yapatikanayo katika ngeli hii ambayo si ya kidhahania.

Majina ya kidhahania yaliyo katika ngeli ya kumi na nne huwa yameundwa kutokana na mashina ya vitenzi, mifa au majina.

Kiambisho cha majina katika ngeli ya kumi na nne ni mofemu {o} . Ifuatayo ni mifano ya majina katika ngeli hiyo.

233)

[<u>o</u> remi]	"ukulima"	[<u>o</u> tana]	"ukarimu"
[<u>oi</u> si]	"wizi"	[wεχa] /o+εχa/	"wema"
* [<u>oh</u> oro]	"habari"	[<u>o</u> :ru]	"ubaya"
[<u>oi</u> ru]	"wivu"	[<u>ore</u> :u]	"ulevi"
[<u>or</u> imo]	"ujinga"	[<u>o</u> :χe]	"werevu"
[<u>oh</u> iki]	"harusi"	na kadhalika.	

Kuna baadhi ya majina katika ngeli ya kumi na nne ambayo huwa na hali ya wingi. Majina hayo huambishiwa mofemu {ma}, na huainishwa katika ngeli ya sita. Kwa mfano:

234)

wingi wa [<u>o</u> θio]	"uso"	ni [mθio] / <u>ma</u> +oθio/	"nyuso"
wingi wa [<u>or</u> ere]	"kitanda"	ni [marere]	"vitanda"
wingi wa [<u>oh</u> oro]	"habari"	ni [mθoro] / <u>ma</u> +ohoro/	"habari"
wingi wa [wεχa]	"wema"	ni [mawεχa]	"wema"
wingi wa [<u>oh</u> iki]	"arusi"	ni [mθhiki] / <u>ma</u> +ohiki/	"arusi"

3.14.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 14

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {o} kwenye viashiria. Mofemu hiyo pia hutumiwa kama kirejeleo iwapo jambo linalotajwa lafahamika kwa mtu anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza.

Matumizi ya mofemu {o} kama kirejeleo ndiyo yanayotawala kwa sababu kama tulivyosema hapo awali,

mengi kati ya majina ya ngeli hii ni ya kidhahania.

235)

[orere	-	<u>o</u> jo	<u>o</u> ʃjo	<u>o</u> :rea]
[oʃio	-	<u>o</u> jo	<u>o</u> ʃjo	<u>o</u> :rea]
[ohiki	-	<u>o</u> jo	<u>o</u> ʃjo	<u>o</u> :rea]

3.14.2 SIFA KATIKA NGELI YA 14

Katika ngeli hii, mofemu {mo} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye kipande cha sifa. Kwa mfano:

236)

[oʃio	<u>m</u> warie]	/mo+arie/	"uso mpana"
[orere	<u>mon</u> ɛnɛ]		"kitanda kikumbwa"
[ohoro	<u>mwe</u> ʃa]	/mo+ɛʃa/	"habari njema"
[orimo	<u>mo</u> :ru]		"ujinga mbaya"

3.14.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 14

Mofemu {o} ndiyo inayotumiwa ili kuyawakilisha majina ya ngeli hii kwenye vitenzi. Kwa mfano:

237)

[oʃio	ne	<u>o</u> imbetɛ]	"uso umevimba"
[ohiki	ne	<u>o</u> ʃekwo]	"arusi itafanywa"
[orere	ne	oraʃondɛkirwo]	"kitanda kilitengenezwa"
[oiru	ne	<u>o</u> kananetic]	"wivu umekatanzwa"
[orimo	ne	<u>o</u> koninwo]	"ujinga utaangamizwa"
[orata	ne	<u>o</u> rendɛkana]	"urafiki watakikana"

3.14.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 14

Katika ngeli hii, mofemu {o} ndiyo inayotumika kama kijina kihusishi. Kwa mfano:

238)

[ohiki	orea	oɣɛkwɔ]	"arusi itakayofanywa"
[orata	orea	orɛndwɔ]	"urafiki unaotakiwa"
[orere	orea	oɣaɔɔndɛkwɔ]	"kitanda kitakachotengenezwa"
[ohoro	orea	oraiɣwirwɔ]	"habari iliyosikizwa"
[oɔio	orea	oimbetɛ]	"uso uliovimba"

3.14.5 IDADI KATIKA NGELI YA 14

Kama tulivyosema hapo awali, mengi kati ya majina ya ngeli hii ni ya kidhahania. Kwa hivyo mengi yao hayakikubali kipande cha idadi.

Mofemu {o} ndiyo itumiwayo kama kiwakilishi cha majina yanayokubaliana na kipande cha idadi.

Kwa mfano:

239)

[oɔio	omwɛ]	"uso mmoja"
[orere	omwɛ]	"kitanda kimoja"
[ohiki	omwɛ]	"arusi moja"

3.14.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 10

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {o} kwenye vimiliki. Kwa mfano:

240)

[oɔ̃io	<u>wakwa</u>]	/ o+akwa /	"uso wangu"
[ohɔrɔ	<u>waku</u>]	/ o+aku /	"habari yako"
[o:ru	<u>wakɛ</u>]	/ o+akɛ /	"ubaya wake"
[ohiki	<u>wito</u>]	/ o+ito /	"arusi yetu"
[orere	<u>waju</u>]	/ o+aju /	"kitanda chenu"
[orimo	<u>wao</u>]	/ o+aɔ /	"ujinga wao"

3.15.0 NGELI YA KUMI NA TANO

Kiambisho cha majina katika ngeli hii ni mofemu {ko} .

Katika upande wa kimaana, ngeli ya kumi na tano ina makundi mawili muhimu;

(a) Kuna baadhi ya majina ya viungo vya mwili.

Majina hayo ni machache tu: Kwa mfano:

241)

[ɣoto]	"sikio"	[koɣoro]	"mguu"
[ɣwɔkɔ]	"mkono"		

Majina hayo matatu huwa na wingi wake katika ngeli ya sita. Kwa mfano:

242)

wingi wa	[ɣoto]	"sikio"	ni	[mato]	"masikio"
wingi wa	[koɣoro]	"mguu"	ni	[maɣoro]	"miguu"
wingi wa	[ɣwɔkɔ]	"mkono"	ni	[mɔkɔ]	/ma+ɔkɔ/ "mikono"

(b) Aina nyingine ya majina yapatikanayo katika ngeli ya kumi na tano huwa yameundwa kutokana na vitenzi.

Majina hayo huundwa kwa kuitanguliza mofemu

{ko} kwenye mianzo ya vitenzi. Kwa mfano:

243)

[<u>ko</u> rera]	"kulia" kutokana na [rera]	"lia"
[<u>ko</u> rema]	"kulima" kutokana na [rema]	"lima"
[<u>ko</u> ḡma]	/ <u>ko</u> +ḡma/ "kusoma" kutokana na [ḡma]	"soma"
[<u>ko</u> ɛra]	"kulea" kutokana na [ɛra]	"lea"
[<u>ko</u> hora]	"kupiga" kutokana na [hora]	"piga"
[<u>ko</u> ɛhɛ]	"kuleta" kutokana na [ɛhɛ]	"leta"
[<u>ko</u> ḡɛka]	/ <u>ko</u> +ḡɛka/ "kucheka" kutokana na [ḡɛka]	"cheka"

na kadhalika.

3.15.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 15

Katika ngeli hii, majina huwakilishwa na mofemu {ko} kwenye viashiria. Mofemu hiyo pia hutumika kama kirejeleo iwapo kitu kinachotajwa chafahamika kwa mtu anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza.

Mofemu {ko} aghalabu hutumika kama kirejeleo kuliko kiashiria ikiwa jina linalohusika limeundwa kutokana na kitenzi. Hii ni kwa sababu majina ya aina hiyo ni ya kidhahania.

Ifuatayo ni mifano ionyeshayo jinsi majina ya ngeli ya kumi na tano yanavyochukuana na viashiria.

tfi tja

244)

- [koɣoro ɣoko /koko/ kou ko:rea]
- [ɣwoko ɣoko /koko/ kou ko:rea]
- [ɣoto ɣoko /koko/ kou ko:rea]

3.15.2 SIFA KATIKA NGELI YA 15

Majina ya ngeli hii huwakilishwa na mofemu

{ko} kwenye kipande cha sifa. Kwa mfano:

245)

- [ɣwoko koraihu] "mkono mrefu"
- [koɣoro ɣoɖeke] /koɖeke/ "mguu mwebamba"
- [ɣoto konini] "sikio dogo"
- [korera ko:ru] "kulia kubaya"
- [ɣoɖeka kwɛɣa] /ko+ɛɣa/ "kucheka kuzuri"

3.15.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 15

Katika ngeli hii, mofemu {ko} ndiyo inayoyawakilisha majina kwenye vitenzi. Kwa mfano:

246)

- ^{kijurū} [koɣoro ne koimbu] "mguu umevimba" 0
- [ɣwoko ne koratɛmirwɔ] "mkono ulikatwa"
- [ɣoto ne kohɔnu] "sikio limepona"
- [korera ɣotjetekeretɔ] "kulia hakukubaliwi"
- [korema ne kwɛndɛtwɔ] /ko+ɛndɛtwɔ/ "kulima kunapendwa"

ū 0

3.15.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 15

Mofemu {ko} ndiyo itumiwayo kama kijina
kihusishi katika ngeli hii. Kwa mfano:

247)

[χwɔkɔ korea koratɛmirwɔ] "mkono uliokatwa"

[koɣoro korea koimbu] "mguu uliovimba"

[χoto korea kohɔnu] "sikio lililopona"

[korema korea kwɛndɛtwɔ] /ko+ɛndɛtwɔ / "kulima kunakopendw"

[χɔɛka korea koɣirjɛ] "kucheka kulikokatazwa"

[korɔɣama korea χotarahɔtɛka] /kotarahɔtɛka/ "kusimama

kusikowezezana"

3.15.5 IDADI KATIKA NGELI YA 15

Katika ngeli hii, mofemu {ko} ndiyo inayotumiwa
ili kuyawakilisha majina kwenye kipande cha idadi.

Majina ya sehemu za mwili yaliyoko katika ngeli
hii ndiyo tu yanayoweza kuhesabiwa. Kwa mfano:

248)

[χwɔkɔ komwɛ] "mkono mmoja"

[koɣoro komwɛ] "mguu mmoja"

[χoto komwɛ] "sikio moja"

3.15.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 15

Mofemu {ko} ndiyo inayoyawakilisha majina
kwenye vimiliki katika ngeli hii. Kwa mfano:

249)

[koɣoro	ɣwakwa]	/ko+akwa/	"mguu wangu"
[ɣwɔkɔ	ɣwaku]	/ko+aku/	"mkono wako"
[ɣoto	ɣwake]	/ko+akɛ/	"sikio lake"
[ɣoɕaka	ɣwito]	/ko+ito/	"kucheza kwetu"
[korakara	kwaju]	/ko+aju/	"kukasirika kwenu"
[koruɣa	kwao]	/ko+ao/	"kupika kwao"

3.16.0 NGELI YA KUMI NA SITA

Ngeli hii huwa na jina moja pekee. Jina hilo ni [hando] "pahali" na hutumiwa katika kuonyesha sehemu ambayo haijaenea. Yaani sehemu halisi.

Kiambisho cha jina katika ngeli ya kumi na sita ni mofemu {ha} .

3.16.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 16

Katika ngeli hii, jina huwakilishwa na mofemu {ha} kwenye viashiria. Mofemu hiyo pia hutumiwa kama kirejeleo ikiwa pahali panapotajwa pafahamika kwa mtu anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza. Kwa mfano:

250)

[hando - haha hau ha:rea]

3.16.2 SIFA KATIKA NGELI YA 16

Katika ngeli hii, mofemu {ha} hutumiwa ili kuliwakilisha jina kwenye kipande cha sifa. Kwa mfano:

251)

[hando	<u>ha</u> ʒεkε]	"pahali pebamba"
[hando	<u>hε</u> :ʒa] /ha+εʒa/	"pahali pazuri"
[hando	<u>hɔ</u> :ru] /ha+ɔru/	"pahali pabaya"
[hando	<u>har</u> aihu]	"pahali parefu"
[hando	<u>han</u> ini]	"pahali padogo"
[hando	<u>haj</u> ge]	"pahali pengine"

3.16.3 VITENZI KATIKA NGELI YA 16

Mofemu {ha} hutumiwa ili kuliwakilisha jina kwenye vitenzi katika ngeli hii. Kwa mfano:

252)

[hando	ne	<u>hah</u> atirwɔ]	"pahali palifagiwa"
[hando	ne	<u>hax</u> akwɔ]	"pahali patajengwa"
[hando	ne	<u>hare</u> mε]	"pahali pamelimwa"
[hando	ne	<u>hara</u> ʔɔndεkirwɔ]	"pahali palitengenezwa"
[hando	ne	<u>haxa</u> ʔamerwɔ]	"pahali patahamiwa"
[hando	ne	<u>hε</u> :ndε]/ha+εndε/	"pahali papendwa"

3.16.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 16

Katika ngeli hii, mofemu {ha} ndiyo itumiwayo kama kijina kihusishi. Kwa mfano:

253)

[hando	<u>h</u> area	<u>haha</u> tirwo]	"pahali palipofagiwa"
[hando	<u>h</u> area	<u>hara</u> ɔndɛkirwo]	"pahali palipotengenezwa"
[hando	<u>h</u> area	<u>hak</u> aremwo]	"pahali patakapolimwa"
[hando	<u>h</u> area	<u>hax</u> akwo]	"pahali patakapojengwa"
[hando	<u>h</u> area	<u>hɛ:ndɛ</u> /ha+ɛndɛ/	"pahali panapopendwa"
[hando	<u>h</u> area	<u>hara</u> ɔamirwo]	"pahali palipohamwa"

3.16.5 IDADI KATIKA NGELI YA 16

Mofemu {ha} ndiyo inayotumiwi ili kuliwakilisha jina kwenye kipande cha idadi katika ngeli hii. Kwa mfano:

254)

[hando	<u>h</u> amwe]	"pahali pamoja"
--------	----------------	-----------------

3.16.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 16

Katika ngeli hii, mofemu {ha} ndiyo inayoliwakilisha jina kwenye vimiliki. Kwa mfano:

255)

[hando	<u>h</u> akwa]	"pahali pako"
[hando	<u>h</u> aku]	"pahali pako"
[hando	<u>h</u> akɛ]	"pahali pake"
[hando	<u>h</u> aito]	"pahali petu"
[hando	<u>h</u> apu]	"pahali penu"
[hando	<u>h</u> a:ɔ]	"pahali pao"

3.17.0 NGELI YA KUMI NA SABA

Ngeli hii ina jina moja pekee ambalo ni [kondo] "mahali". Jina hilo hutumiwa ili kumaanisha mahali kwa jumla. Yaani ni kinyume cha ngeli ya kumi na sita.

Kiambisho cha jina katika ngeli ya kumi na saba ni mofemu {ko} ambayo hukaririwa kwenye vipande vingine vya sarufi kama tutakavyodhibitisha hapo baadaye.

3.17.1 VIASHIRIA KATIKA NGELI YA 17

Katika ngeli hii mofemu {ko} ndiyo inayotumiwa ili kuliwakilisha jina kwenye viashiria. Mofemu hiyo pia hutumiwa kama kirejeleo iwapo mahali kunakohusika kwajulikana kwa mtu anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza. Kwa mfano:

256)

[kondo] yoko / koko / kou ko:rea]

3.17.2 SIFA KATIKA NGELI YA 17

Mofemu {ko} ndiyo itumiwayo ili kuliwakilisha jina kwenye kipande cha sifa. Kwa mfano:

257)

[kondo kwεga] /ko+εga/ "mahali kuzuri"

[kondo ko:ru] "mahali kubaya"

[kondo χoδeru] /koδeru/ "mahali safi"

[kondo koŋge] "mahali kwingine"

3.17.3. VITENZI KATIKA NGELI YA 17

Katika ngeli hii, mofemu {ko} ndiyo inayotumiwa ili kuliwakilisha jina kwenye vitenzi. Kwa mfano:

258)

[kondo	ne	<u>koreme</u>]	"mahali kumelinwa"
[kondo	ne	<u>γoðame</u>]	"mahali kumehanwa"
[kondo	ne	<u>korahatirwo</u>]	"mahali kulifagiwa"
[kondo	ne	<u>korakirwo</u>]	"mahali kulijengwa"
[kondo	ne	<u>korahja</u>]	"mahali kunachomeka"

3.17.4 KIJINA KIHUSISHI KATIKA NGELI YA 17

Mofemu {ko} hutumiwa kama kijina kihusishi katika ngeli hii. Kwa mfano.

259)

[kondo	<u>korea</u>	<u>koreme</u>]	"mahali kulikolimwa"
[kondo	<u>korea</u>	<u>korakwo</u>]	"mahali kunakojengwa"
[kondo	<u>korea</u>	<u>korahja</u>]	"mahali kunakoçhomeka"
[kondo	<u>korea</u>	<u>kwahatwo</u>]/ko+ahatwo/	"mahali kulikofagiwa"

3.17.5 IDADI KATIKA NGELI YA 17

Katika ngeli hii, jina huwakilishwa na mofemu {ko} kwenye kipande cha idadi. Kwa mfano:

260)

[kondo	<u>komwe</u>]	"mahali kumoja"
[kondo	<u>koinge</u>]	"mahali kwingi"

3.17.6 VIMILIKI KATIKA NGELI YA 17

Katika ngeli hii mofemu {ko} hutumiwa ili kuliwakilisha jina kwenye vimiliki. Kwa mfano:

261)

[kondo	<u>ɣ</u> wakwa]	/ <u>ko</u> +akwa/	"mahali kwangu"
[kondo	<u>ɣ</u> waku]	/ <u>ko</u> +aku/	"mahali kwake"
[kondo	<u>ɣ</u> wakɛ]	/ <u>ko</u> +akɛ/	"mahali kwake"
[kondo	<u>ɣ</u> wito]	/ <u>ko</u> +ito/	"mahali kwetu"
[kondo	<u>kw</u> aju]	/ko+aju/	"mahali kwenu"
[kondo	<u>kw</u> aɔ]	/ko+aɔ/	"mahali kwao"

TANBIHI

1. Katika lugha ya Kikikuyu, [pipi] ina maana mbili. Maana ya kwanza ni udogo wa kimo, na ya pili ni uchache wa idadi. Katika muktadha wetu, tunaizingatia maana ya pili (uchache wa idadi)
2. Vokali [i] iliyoko mwanzoni mwa jina [ikomi] "kumi" ni sehemu ya shina sio kiambisho cha ngeli.
3. Rejelea Sheria "E"

SURA YA NNE

4.0.0 ULINGANISHI WA NGELI ZA KISWAHILI NA
ZA KIKIKUYU

4.1.0 UTANGULIZI

Kiswahili na Kikikuyu ni lugha za nasaba moja. Zote ni lugha za Kibantu. Kwa hivyo lugha hizo hazina budi kuwa na ulinganifu fulani katika viwango vya muundo na maana. Vile, vile, kila mojawapo ya lugha hizo haina budi kuwa na sifa maalum ambazo zinaitambulisha.

Katika sura hii tutazilinganisha lugha mbili tunazozishughulikia ili tuone zinavyofanana na kutofautiana. Ulinganishi wetu utazingatia mambo matatu muhimu. Mambo hayo ni: idadi za ngeli, wiano wa kisarufi, na misingi ya kimaana inayotokea katika ngeli za lugha hizo, Kiswahili sanifu na Kikikuyu.

4.1.1 IDADI ZA NGELI

Katika Kiswahili sanifu, kuna jumla ya ngeli kumi na sita. Ngeli hizo ni moja hadi kumi na moja, na pia kumi na nne hadi kumi na nane. Kwa hivyo ngeli ya kumi na mbili na kumi na tatu hazimo katika Kiswahili sanifu.

Kikikuyu kina jumla ya ngeli kumi na saba. Ngeli hizo zinafululiza kuanzia ya kwanza hadi ya kumi na saba.

4.1.2 WIANO WA KISARUFI

Ngeli za Kiswahili na za Kikikuyu zinatofautiana sana katika kiwango cha viambisho vya majina na mofemu zinazoyawakilisha majina kwenye vipande vingine vya sarufi.

Ngeli za sita, tisa, na kumi zina viambisho vinavyofanana katika lugha zote mbili. Kiambisho cha ngeli ya sita ni {ma} ; Baadhi ya majina ya ngeli ya tisa yana kiambisho {n} na mengine hayana. Kiambisho cha jina katika ngeli ya kumi ni sawa na cha ngeli ya tisa. Yaani {n} kwenye baadhi ya majina na kapa {∅} kwenye baadhi ya majina mengine.

Majina ya ngeli ya kwanza katika Kiswahili yana viambisho tofauti. Kunayo yenye {mu} kama vile [mtu, mzeεε , mwalimu] ; mengine yana {ki} kwa mfano [kijana, kiwεtε] na kadhalika. Kuna mengine yenye kiambisho {n} kama vile [nzigε , mbu] , na pia kuna mengine ambapo nafasi ya kiambisho ni kapa {∅} kwa mfano [kondoo , kaḁi, bubu] na kadhalika.

Ingawa majina ya ngeli ya kwanza katika Kiswahili yana viambisho vinavyotofautiana, mofemu zinazoyawakilisha kwenye vipande vingine vya sarufi ni sawa. Ashirio la karibu na anayezungumza ni {ju} nalo la karibu na anayesikiliza ni {jo} . Kiwakilishi cha majina hayo kwenye sifa ni {mu} , na kwenye kitenzi

ni {a} , kijina kihusishi ni {jε} ; kwenye idadi ni {mυ} , na kwenye vimiliki ni {u} .

Majina ya ngeli ya kwanza katika Kikikuyu yana kiambisho {mo} . Majina hayo huwakilishwa na mofemu {o} kwenye viashiria, {mo} kwenye sifa, {a} kwenye vitenzi, na {o} kwenye kijina kihusishi, idadi pamoja na vimiliki.

Katika Kiswahili, ngeli ya pili huwa na majina yenye viambisho vinavyotofautiana. Kuna yaliyo na {wa} , kama vile [watoto , wazee , walimu] ; mengine yana {vi} . Kwa mfano [vijana, viwete , vipofu] . Hali kadhalika kunayo yenye kiambisho {ma} . Kwa mfano [makarani, mafundi] . Ngeli hiyo pia huwa na majina yasiyo na viambisho. Kwa mfano [kadi, kandoo, fundi] , na kadhalika.

Majina ya ngeli ya pili katika Kiswahili huwakilishwa na mofemu {wa} kwenye viashirio vya karibu na anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza. Mofemu hiyo pia huyawakilisha majina ya ngeli hiyo kwenye sifa, vitenzi na idadi. {o} ndiyo mofemu inayoyawakilisha majina kwenye ashirio la karibu na anayesikiliza na pia hutumika kama kijina kihusishi.

Katika Kikikuyu, majina ya ngeli ya pili huwa na kiambisho {a} . Kiambisho hicho pia huyawakilisha

majina ya ngeli hiyo kwenye viashiria, sifa, idadi na vimiliki. Mofemu {ma} huyawakilisha kwenye vitenzi.

Katika Kiswahili sanifu, mofemu {ru} ndiyo kiambisho cha majina ya ngeli ya tatu. Mofemu hiyo pia hutokea kwenye vipande vya sifa na idadi. Mofemu {u} huyawakilisha majina ya ngeli hiyo kwenye viashirio vya karibu na mtu anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza. Aidha, mofemu {u} hutokea kwenye vitenzi na vimiliki. Mofemu huyawakilisha majina ya ngeli ya tatu kwenye ashirio la karibu na anayesikiliza na pia hutumika kama kijina kihusishi.

Katika Kikikuyu, majina ya ngeli ya tatu huwa na kiambisho {mo} ambacho pia hutokea kwenye kipande cha sifa. Mofemu {o} huyawakilisha majina ya ngeli hiyo kwenye viashiria, vitenzi, kijina kihusishi, idadi, na vimiliki.

Katika Kiswahili, ngeli ya nne huwa na majina yenye kiambisho {mi} ambacho pia hutokea kwenye sifa na idadi. Mofemu {i} huyawakilisha majina ya ngeli hiyo kwenye viashiria, vitenzi na vimiliki. {jo} huyawakilisha majina ya ngeli hiyo kwenye ashirio la karibu na anayesikiliza na pia hutumika kama kijina kihusishi.

Ngeli ya nne katika Kikikuyu huwa na majina yenye kiambisho {me} . Kiambisho hicho pia hutokea kwenye kipande cha sifa. Majina hayo huwakilishwa na mofemu {e} kwenye viashiria, vitenzi, kijina kihusishi, idadi, na pia vimiliki.

Katika Kiswahili, majina mengi ya ngeli ya tano aghalabu huwa hayana viambisho. Ni majina machache tu yaliyo na kiambisho {i} . Mofemu hiyo haitokei kwenye kipande kingine chochote cha sarufi. Majina ya ngeli hiyo huwakilisha na mofemu {li} kwenye viashirio vya karibu na anayesikiliza au mbali na anayezungunza pamoja na anayesikiliza. Mofemu hiyo pia hutokea kwenye vitenzi. Mofemu {lo} huyawakilisha majina ya ngeli hiyo kwenye ashirio la karibu na anayesikiliza na pia hutumiwa kama kijina kihusishi. Mofemu {la} huyawakilisha majina hayo kwenye vimiliki.

Majina ya ngeli ya tano katika Kikikuyu huwa na kiambisho {re} na mengine huwa na {i} . Mofemu {re} ndiyo inayotawala wiano wa kisarufi kwa sababu hukaririwa kwenye vipande vingine vyote. Yaani viashiria, sifa, vitenzi, kijina kihusishi, idadi, na vimiliki. Mofemu {i} huyawakilisha majina yenye kiambisho {i} kwenye kipande cha sifa.

Katika Kiswahili, ngeli ya sita huwa na majina

yenye kiambisho {ma} ambayo pia hutokea kwenye vipande vya sifa na idadi. Mofemu {ja} huyawakilisha majina ya ngeli hiyo kwenye viashirio vya karibu na anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza. Mofemu hiyo pia hutokea kwenye vitenzi. Mofemu {jo} huyawakilisha majina ya ngeli hiyo kwenye ashirio la karibu na anayesikiliza na pia hutuniwa kama kijina kihusishi. Mofemu {i} huyawakilisha majina ya ngeli ya sita kwenye vimiliki.

Ngeli ya sita katika Kikikuyu huwa na majina yenye kiambisho sawa na kile kinachopatikana katika Kiswahili. Yaani {ma}. Lakini katika Kikikuyu, kiambisho cha majina hukaririwa kwenye vipande vingine vyote vya sarufi.

Katika Kiswahili, ngeli ya saba huwa na majina yenye kiambisho {ki}. Mofemu hiyo hukaririwa kwenye vipande vingine vyote.

Kiambisho cha majina ya ngeli ya saba katika Kikikuyu ni mofemu {ke}. Mofemu hiyo pia hukaririwa kwenye vipande vingine vyote vya sarufi.

Katika Kiswahili, majina ya ngeli ya nane huwa na kiambisho {vi} ambacho pia hukaririwa kwenye vipande vingine vyote vya sarufi. Yaani viashiria, sifa, vitenzi, kijina kihusishi, idadi na vimiliki.

Kiambisho cha majina ya ngeli ya nane katika Kikikuyu ni mofemu {i} . Mofemu hiyo pia hutokea kwenye viashiria, vitenzi, kijina kihusishi, na idadi. Kiwakilishi cha majina hayo kwenye kipande cha sifa ni mofemu {n} ambayo hutokea tu kwenye mashina yanayoanza kwa sauti zenye msepetuko. Mofemu {i} huyawakilisha majina ya ngeli hiyo kwenye vimiliki.

Katika Kiswahili, ni baadhi tu ya majina ya ngeli ya tisa ambayo huwa na kiambisho {n} . Nafasi ya kiambisho kwenye mengi ya majina ya ngeli hiyo huwa kapa. Kiambisho {n} pia hutokea kwenye kipande cha sifa. Mofemu {i} huyawakilisha majina ya ngeli hiyo kwenye viashiria, vitenzi, kijina kihusishi, na vimiliki. Majina hayo hayawakilishwi na mofemu yoyote kwenye kipande cha idadi.

Kama tulivyodokeza hapo awali, majina ya ngeli ya tisa katika Kikikuyu huwa na umbo unaofanana na yale yanayopatikana kwenye ngeli hiyo katika Kiswahili. Yaani kiambisho ni {n} au {Ø} . Pia mofemu {n} hutokea kwenye baadhi ya sifa. Mofemu {e} huyawakilisha majina ya ngeli hiyo kwenye viashiria, vitenzi, kijina kihusishi, idadi, na pia vimiliki.

Katika Kiswahili pamoja na Kikikuyu, ngeli ya kumi huwa na majina yenye umbo sawa na ya ngeli

ya tisa. Pia kuna kufanana katika kipande cha sifa ambapo {n} hutokea kwenye baadhi ya sifa au nafasi ya kiambisho huwa kapa.

Tofauti baina ya ngeli ya kumi katika Kiswahili na ngeli hiyo katika Kikikuyu hutokea kwenye vipande vingine vya sarufi. Kwa mfano.

Katika Kiswahili, majina ya ngeli ya kumi huwakilishwa na mofemu {zi} kwenye vitenzi na pia viashirio vya karibu na anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na yule anayesikiliza. Mofemu {zo} huyawakilisha majina ya ngeli hiyo kwenye ashirio la karibu na anayesikiliza na pia hutumiwa kama kijina kihusishi. Mofemu {za} huyawakilisha majina hayo kwenye vimiliki.

Katika Kikikuyu, majina ya ngeli ya kumi huwakilishwa na mofemu {i} kwenye viashiria, vitenzi, kijina kihusishi, na idadi. Mofemu {si} huyawakilisha majina ya ngeli hiyo kwenye vimiliki.

Katika Kiswahili, ngeli ya kumi na moja huwa na majina yenye kiambisho {u} ambacho hukaririwa kwenye viashirio vya karibu na anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Mofemu hiyo pia hutokea kwenye vitenzi na vimiliki. Mofemu {o} huyawakilisha majina hayo kwenye ashirio la karibu na anayesikiliza na pia hutumiwa kama kijina

kihusishi.

Majina ya ngeli ya kumi na moja katika Kikikuyu huwa na kiambisho {ro} . Kiambisho hicho hukaririwa kwenye vipande vingine vyote vya sarufi.

Ngeli za kumi na mbili na kumi na tatu zapatikana tu katika Kikikuyu. Hazipo katika Kiswahili. Kiambisho cha majina ya ngeli ya kumi na mbili ni {ka} na hukaririwa kwenye vipande vingine vyote.

Katika ngeli ya kumi na tatu, majina huwa na kiambisho {to} . Kiambisho hicho pia hukaririwa kwenye vipande vingine vyote vya sarufi.

Katika Kiswahili, ngeli ya kumi na nne huwa na majina yenye kiambisho sawa na ngeli ya kumi na moja. Yaani {u} . Kiambisho hicho vilevile hukaririwa kwenye vitenzi, vimiliki, na viashirio vya karibu na anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Mofemu {o} huyawakilisha majina ya ngeli hiyo kwenye ashirio la karibu na anayesikiliza, na pia hutumiwa kama kijina kihusishi. Mofemu {mu} huyawakilisha majina hayo kwenye kipande cha sifa. Majina ya ngeli ya kumi na nne hayawakilishwi na mofemu yoyote kwenye kipande cha idadi. Kwa hivyo kimuundo, hiyo ndiyo tofauti ya kipekee iliyoko baina ya ngeli ya kumi na moja na kumi na nne.

Ngeli ya kumi na nne katika Kikikuyu huwa na majina yenye kiambisho {o} . Kiambisho hicho hukaririwa kwenye viashiria, vitenzi, idadi, vimiliki, na pia hutumiwa kama kijina kihusishi. Majina hayo huwakilishwa na mofemu {mo} kwenye kipande cha sifa.

Katika Kiswahili, majina ya ngeli ya kumi na tano huwa na kiambisho {ku} ambacho hukaririwa kwenye sifa, vitenzi, vimiliki, na pia kwenye viashirio vya karibu na anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Mofemu {ko} huyawakilisha majina hayo kwenye ashirio la karibu na anayesikiliza na pia hutumiwa kama kijina kihusishi. Majina ya ngeli hiyo hayawakilishwi kwenye kipande cha idadi.

Majina ya ngeli ya kumi na tano katika Kikikuyu huwa na kiambisho {ko} . Kiambisho hicho hukaririwa kwenye vipande vingine vyote vya sarufi.

Katika Kiswahili, ngeli ya kumi na sita huwa na jina lenye kiambisho {pa} . Kiambisho hicho hukaririwa kwenye sifa, vitenzi, idadi, vimiliki, na pia kwenye viashirio vya karibu na mtu anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Mofemu {po} huliwakilisha jina hilo kwenye ashirio la karibu na anayesikiliza na pia hutumiwa kama kijina kihusishi.

Ngeli ya kumi na sita katika Kikikuyu ina jina lenye kiambisho {ha} ambacho hukaririwa kwenye vipande vingine vyote vya sarufi.

Katika Kiswahili, ngeli ya kumi na saba huwa na kiambisho {ma} ambacho hakitokei kwenye kipande kingine. Mofemu {ku} huliwakilisha jina la ngeli hiyo kwenye sifa, vitenzi, idadi, vimiliki, na viashirio vya karibu na anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Nayo mofemu {ko} huliwakilisha jina la ngeli hiyo kwenye ashirio la karibu na anayesikiliza na pia hutumiwa kama kijina kihusishi.

Jina la ngeli ya kumi na saba katika Kikikuyu huwa na kiambisho {ko}. Kiambisho hicho hukaririwa kwenye vipande vingine vyote vya sarufi.

Ngeli ya kumi na nane ipo tu katika Kiswahili kati ya lugha mbili tunazozishughulikia. Haimo katika Kikikuyu.

Kiambisho cna jina katika ngeli hiyo ni {ma} ambayo haitokei katika kipande kingine chochote. Mofemu {mu} nuliwakilisha jina la ngeli hiyo kwenye sifa, vitenzi, vimiliki, na viashirio vya karibu na anayezungumza au mbali na anayezungumza pamoja na anayesikiliza. Mofemu {mo} huliwakilisha jina la ngeli hiyo kwenye ashirio la karibu na anayesikiliza na pia hutumiwa kama kijina kihusishi.

4.1.3 MISINGI YA KIMAANA

Kuna kufanana kwingi kati ya ngeli za Kiswahili sanifu na Kikikuyu kwa upande wa misingi ya kimaana.

Ngeli ya kwanza katika Kiswahili huyasheheni majina yote ya viumbe vyenye uhai. Lakini katika Kikikuyu, majina ya binadamu yanayoanza na {mu} ndiyo tu yaainishwayo katika ngeli ya kwanza. Majina ya binadamu na wanyama ambayo hayaanzi na {mu} yametawanyika katika ngeli kadhaa. Kwa mfano .

- a) Kuna baadhi ya majina ya wanyama ambayo yameainishwa katika ngeli ya tatu kama vile [morod̪i] "simba" [mori:o] "kinyonga mwenye pembe".
- b) Majina ya binadamu wenye ila za kimwili huainishwa katika ngeli ya saba. Kwa mfano [kjoɾɔɛ] "kiwete" [ɣetumumu] "kipofu" [kerimo] "juha". Baadhi ya majina ya wanyama pia huwa katika ngeli hiyo. Kwa mfano. [kjora] "chura", [kembu] "kinyonga", [kehruta] "kipepeo".
- c) Majina mengi ya wanyama huainishwa katika ngeli ya tisa. Kwa mfano;
[ɲɔndu] "kondoo", [ɲɔmbɛ] "ng'ombe", [mbori] "mbuzi"
[ɾɔɔɣu] "ndovu" na kadhalika.

Ngeli ya pili katika Kiswahili na Kikikuyu huwa na hali ya wingi wa majina yapatikanayo katika ngeli ya kwanza.

Majina ya miti inayonenepa yameainishwa kwenye ngeli ya tatu katika lugha zote mbili Kiswahili na Kikikuyu. Kwa mfano . [mnazi, msɔnɔbari, mɔɛra] na kadhalika, katika Kiswahili; na [motamaijo, moiri, mɔɔandoka] , na kadhalika, katika Kikikuyu. Aidha, majina ya vitu vya kimaumbili huainishwa kwenye ngeli hiyo katika lugha zote mbili. Kwa mfano. [msitu, mwɛzi, mɔtɔ] katika Kiswahili, au [motito, mwɛri, mwaki] katika Kikikuyu.

Katika Kiswahili na Kikikuyu, ngeli ya tano huwa na baadhi ya viungo vya mwili. Kwa mfano [iru] "goti" [iɣɛɣɔ] "jino" [injoro] "pua". Ngeli hiyo pia huyasheheni majina ya sehemu za miti katika lugha zote mbili, kwa mfano. [iɔango] "jani" [iɣoko] "ganda".

Tofauti ya kimaana iliyoko baina ya ngeli ya tano katika Kiswahili na ya Kikikuyu ni kwamba dhana ya ukubwa usio wa kawaida hutolewa kwenye ngeli ya tano katika Kiswahili. Jambo hilo halitokei kwenye ngeli hiyo katika Kikikuyu bali huwa katika ngeli ya saba.

Katika Kikikuyu, ngeli ya tano pia huwa na baadhi ya majina ya kidhahania. Kwa mfano [iɔero] "mzaha" [reɣiria] "fikira".

Katika Kiswahili na Kikikuyu, ngeli ya sita huusheheni wingi wa majina ya ngeli ya tano na pia huwa na baadhi ya majina ya vitu majimaji. Kwa mfano [ma:e] "maji" [maɣuta] "mafuta" [mata] "mate".

Katika Kikikuyu, ngeli ya sita ina sifa ya ziada kwa sababu huwa na majina yaliyo hali ya wingi wa majina ya ngeli ya kumi na nne na kumi na tano.

Kwa mfano:

- [maondo] "mambo" {mɔ:hɔrɔ} / na+ohɔrɔ / "habari" kutokana na [ondo] "jambo", [ohɔrɔ] "habari" (ngeli ya 14) - [maɣoro] "miguu" [mato] "masikio" [mɔ:kɔ] /ma+ɔkɔ / "mikono" kutokana na [koɣoro] "mguu" [ɣoto] "sikio" [ɣwɔkɔ] "mkono" (ngeli ya 15).

Ngeli ya saba katika lugha mbili tunazozishughulikia ina aina za majina yanayofanana sana kimaana. Kwa mfano. Ngeli hiyo ina majina ya vitu vinavyoundwa na kutumiwa na binadamu kama vile, [ɣete] , "kiti", [ɣetanda] "kitanda," [ɣeɣiko] "kijiko" [ɣeɣanori] "kitana" na kadhalika. Ngeli hiyo pia huwa na majina ya baadhi ya viungo vya mwili. Kwa mfano. [kɣara] "kidole" [keɣkɔ:ra] "kisugudi". Aina nyingine ya majina yanayoainishwa kwenye ngeli ya saba katika Kiswahili na Kikikuyu huwa yameundwa kutokana na vitenzi. Kwa mfano:

[kererɔ]	"kilio" kutokana na	[rera]	"lia"
[ɣekunekɔ]	"kifunik" kutokana na	[kuneka]	"funika"
[kehato]	"kifagio" kutokana na	[ha:ta]	"fagia"

Katika lugha zote mbili, ngeli ya saba pia huyasheheni majina yote ya lugha.

Ngeli ya saba katika Kiswahili, pia huonyesha dhana ya udogo usio wa kawaida. Kwa mfano:

[kijitu] ni udogo wa [mtu] (ngeli ya 1)

[kijiti] ni udogo wa [mti] (ngeli ya 3)

[tʃumba] / ki+umba / ni udogo wa [ɟumba] (ngeli ya 9)

Hali huwa kinyume katika Kikikuyu ambapo ngeli hiyo huonyesha dhana ya ukubwa usio wa kawaida.

Kwa mfano:

[kemonɔ] "jitu" ni ukumbwa wa [monɔ] "mtu" (ngeli ya 1)

[kemote] "jiti" ni ukumbwa wa [mote] "mti" (ngeli ya 3)

[keɟomba] "jumba" ni ukumbwa wa [ɟomba] "nyumba" (ngeli ya 9)

Ngeli ya nane katika Kiswahili na Kikikuyu huwa na majina yaliyo wingi wa yale yanayopatikana katika ngeli ya saba. Lakini majina ya lugha hayawekewi wingi.

Katika Kiswahili na Kikikuyu, ngeli ya tisa huwa na majina yaliyokopwa kutoka lugha nyingine. Kwa mfano:

[βaiθikiri] "baiskeli", [mbaθi] "basi"

[θu:ti] "suti" na kadhalika. Ngeli hiyo pia huyasheheni majina yote ya nchi katika lugha zote mbili. Baadhi ya majina ya vitu majimaji pia huainishwa kwenye ngeli ya tisa katika lugha hizo.

Kwa mfano:

[θiθino] "jasho" [θakame] "damu"

Ngeli ya tisa katika Kiswahili na Kikikuyu pia huwa na baadhi ya majina ya kidhahania. Kwa mfano

[ɲaraθu] "njaa", [ho:ni] "shibe", [ɲgaθo], "shukrani".

Katika Kiswahili na Kikikuyu, ngeli ya kumi huwa na wingi wa majina kutoka ngeli ya tisa. Lakini katika Kikikuyu, ngeli hiyo huwa na sifa ya ziada kwa vile huyasheheni baadhi ya majina ya kidhahania.

Kwa mfano:

[θoni] "aibu /fedheha", [ɲgarari] "mabishano"

[θa] "huruma", na kadhalika. Jina [θjana]

"watoto" liko katika ngeli ya kumi ingawa hali yake ya uchache [mwana] "mtoto" iko katika ngeli ya kwanza.

Katika Kiswahili na Kikikuyu, ngeli ya kumi na moja huyasheheni majina ya vitu virefu na vyebamba. Kwa mfano:

[roβaru] "ubavu" [roθwere] "unywele"

[robito] "ufito" [roreme] "ulimi"

Licha ya kuyasheheni majina ya vitu virefu na vyebamba, ngeli ya kumi na moja katika Kikikuyu huwa na baadhi ya majina ya kidhahania. Kwa mfano.

[romɛna] "uhasama / chuki" [rwembɔ] "wimbo"

Ngeli ya kumi na mbili hupatikana tu katika Kikikuyu kati ya lugha mbili tunazozishughulikia. Ngeli hiyo hutoa dhana ya udogo. Kama tulivyosema hapo awali, dhana ya udogo hutolewa kwenye ngeli ya saba katika Kiswahili sanifu.

Ngeli ya kumi na tatu huonyesha hali ya wingi wa majina ya ngeli ya kumi na mbili. Ngeli hiyo pia haimo katika Kiswahili.

Katika Kiswahili na Kikikuyu, ngeli ya kumi na nne huwa na baadhi ya majina yanayoundwa kutokana na vitenzi, sifa, au majina mengine. Kwa mfano;

[wɛndɔ] /o+ɛndɔ / "upendo" kutokana na kitenzi

[ɛnda] "penda"

[oʃaka] "urembo" kutokana na sifa [ʃaka] "rembo"

[okaβira] "ukabila" kutokana na jina [kaβira] "kabila"

Katika lugha zote mbili, ngeli ya kumi na nne pia huwa na majina ya vitu visivyohesabika lakini si majimaji. Kwa mfano;

[te:ri] "udongo" [motu] "unga"

Katika Kiswahili na Kikikuyu, ngeli ya kumi na tano huyasheheni majina yanayoundwa kutokana na vitenzi.

Kwa kuiambikisha mofemu {ku} katika Kiswahili au {ko} katika Kikikuyu, vitenzi hupewa sifa za majina.

Kwa mfano.

[koθa:ka] / ko+θa:ka / "kucheza" kutokana na [θa:ka] "cheza"
[komaka] "kushangaa" kutokana na [maka] "shangaa"
[korema] "kulima" kutokana na [rema] "lima" KOREMA
Korema

Licha ya kuwa na majina yanayoundwa kutokana na vitenzi, ngeli ya kumi na tano katika Kikikuyu pia huwa na majina ya baadhi ya viungo vya mwili. Kwa mfano;

[koθoro] "mguu" [θwoko] /ku+oko /
"mkono" [θoto] "sikio".

Katika Kiswahili na Kikikuyu, ngeli ya kumi na sita humaanisha sehemu au pahali halisi. Ka mfano;

[hando haha] "pahali hapa"

Katika lugha zote mbili, ngeli ya kumi na saba humaanisha mahali kwa jumla. Kwa mfano: [kondo θo:ko]
"mahali huku"

Ngeli ya kumi na nane hupatikana tu katika Kiswahili kati ya lugha mbili tunazozishughulikia. Ngeli hiyo huonyesha mahali ndani. Kwa hivyo hakuna ngeli ionyeshaya dhana ya undani katika Kikikuyu.

SURA YA TANO

5.1.0 HITIMISHO

Katika sura ya kwanza (sehemu 1.3) tulisema kwamba madhumuni ya tasnifu yetu ni kuzichunguza njia mbili zilizowahi kutumiwa katika uainishaji wa ngeli. Njia hizo mbili zikiwa ni uzingatifu wa viambisho vya majina, na pia uzingatifu wa misingi ya kimaana. Kisha tulisema kwamba tutazihakiki kauli zilizowahi kutolewa na baadhi ya wanasarufi waliowahi kuushughulikia mpangilio wa ngeli za Kiswahili na Kikikuyu au katika lugha za Kibantu kwa jumla.

Tumeichukua kila mojawapo ya ngeli za Kiswahili na Kikikuyu na kuitalii misingi yake ya kimaana. Kisha, tumejitahidi kujadili jinsi majina katika kila ngeli yanavyochukuana na vipande mbalimbali vya sarufi.

Vipande vya sarufi ambavyo tumevihusisha katika utafiti wetu ni viashiria, sifa, vitenzi, kijina kihusishi, idadi na vimiliki.

Kulingana na utafiti wetu, nyingi kati ya ngeli za Kiswahili na Kikikuyu zina sifa nyingi zinazofanana kwa upande wa maana ingawa zimetofautiana sana katika kiwango cha viambisho vya majina.

Tumeona kwamba ngeli ya kwanza katika lugha zote mbili ina majina ya binadamu. Kwa mfano

[mondo] "mtu" [moʃu:ri] "mzee", [motumia]
"mwanamke" na kadhalika.

Sifa za pamoja katika ngeli ya tatu ni kwamba
ina majina ya miti inayonenepa, vitu vya kimaumbile,
na mengine ya kidhahania.

Katika lugha zote mbili, Kiswahili na Kikikuyu,
ngeli ya tano ina baadhi ya viungo vya mwili kama
vile [ri:ʃo] "jicho" [iʃɛʃo] "jino", na kadhalika.
Ngeli hiyo pia ina majina ya sehemu za miti katika
lugha zote mbili. Kwa mfano [iʃango] "jani" [iʃo ko]
"ganda".

Katika lugha zote mbili, ngeli ya sita ina majina
ya baadhi ya vitu majimaji. Kwa mfano [ma:e] "maji",
[mata] "mate".

Ngeli ya saba katika lugha zote mbili ina vitu
vinavyoundwa na kutumiwa na binadamu, baadhi ya majina
ya viungo vya mwili, majina ya lugha, na pia majina
yanayoundwa kutokana na vitenzi.

Katika Kiswahili na Kikikuyu, tumeona kwamba ngeli
ya tisa ina majina yaliyokopwa kutoka lugha nyingine,
na pia majina ya nchi.

Ngeli ya kumi na moja katika lugha zote mbili
ina majina ya vitu vyebamba na virefu.

Katika lugha zote mbili, ngeli ya kumi na nne ina
vitu visivyoweza kuhesabika lakini si majimaji.

Ngeli hiyo pia ina majina yanayoundwa kutokana na vitenzi, sifa, au majina mengine.

Katika lugha zote mbili, tumeona kwamba ngeli ya kumi na tano ina majina yanayoundwa kutokana na vitenzi.

Katika lugha mbili tulizozishughulikia, ngeli ya kumi na sita yaonyesha pahali au sehemu halisi. Nayo ngeli ya kumi na saba yaonyesha mahali kwa jumla katika lugha zote mbili.

Kufanana kwingi kunakodhihirika kati ya ngeli za Kiswahili na Kikikuyu hakuwezekani kuwa ni jambo la sadifa. Kwa hivyo hatuna budi kuufikia uamuzi kwamba mpangilio wa ngeli katika lugha mbili tulizozishughulikia unatawaliwa sana na dhana ya maana.

Jambo lingine linaloambatana na mpangilio wa ngeli na ambalo lapasa kujadiliwa ni kuhusu uhusiano uliopo baina ya viambisho vya majina na mofemu zinazoyawakilisha majina kwenye vipande vingine vya sarufi.

Baadhi ya wanasarufi waliotutangulia, kama vile Barlow (1960:14) na Welmers (1973:171) wameichukua dhana ya takiriri kwa ujumla sana. Barlow anatoa jina [roɗapɗu] "mkongojo" (ngeli ya 11) kama mfano kuonyesha jinsi kiambisho {ro} kinavyokaririwa

kwenye vipande vingine vya sarufi ya Kikikuyu. Naye Welmers ametumia jina [kikapu] (ngeli ya 7) kama mfano ili kuonyesha takiriri katika Kiswahili.

Kauli za kina Barlow na Welmers zimewapotosha wanasarufi wa baadaye. Kwa mfano Mutisya (1986) amesema;

"Katika Kiswahili, viambisho vilivyoko kwenye majina hukaririwa kwenye vipande vingine vya sarufi isipokuwa katika ngeli ya tano"¹
(Tafsiri yetu)

Tumeonyesha katika tasnifu hii kwamba viambisho vya majina ya ngeli ya saba katika Kiswahili na kumi na moja katika Kikikuyu hukaririwa kwenye vipande vingine vyote vya sarufi katika sentensi. Hatubishani na wanasarufi tuliowataja hapo awali kuhusu jambo hilo. Lakini hatukubaliani nao kwamba takiriri ya aina hiyo hutokea katika kila ngeli.

Takiriri ya kiambisho cha jina kwenye vipande vingine vyote vya sarufi hutokea tu kwenye ngeli za saba na nane katika Kiswahili. Takiriri hutokea zaidi katika Kikikuyu, Katika lugha hiyo, ngeli zilizo na takiriri ni; 5,6, 7,11,12, 13, 15, 16, na 17. Kwa hivyo kauli za Barlow, Welmer, na Mutisya hazina mashiko.

Ukweli ni kwamba si lazima kiambisho kilichoko kwenye jina kikaririwe hivyo hivyo kwenye vipande vingine vya sarufi.

Kauli nyingine iliyowahi kutolewa kuhusu mpangilio wa ngeli ni kuweco kwa jozi za uchache na wingi.

Chambilecho Gromova (1983:30), hatuwezi kutoa kauli ya jumla kuhusu kuweco kwa jozi za uchache na wingi wa ngeli katika lugha mbili tulizozishughulikia. Hii ni kwa sababu kati ya ngeli za kila mojawapo ya lugha hizo, ni chache sana ambazo zaonyesha hali ya wingi. Kwa mfano; Kati ya ngeli kumi na sita za Kiswahili sanifu, ni ngeli tano pekee ambazo zaonyesha wingi. Ngeli hizo ni 2, 4, 6, 8, na 10.

Katika Kikikuyu, ngeli zinazoonyesha hali ya wingi ni sita pekee. Ngeli hizo ni 2,4,6,8, 10 na 13.

Tumeonyesha katika kazi yetu kwamba kuna uwezekano wa ngeli moja kuusheheni wingi wa ngeli kadhaa. Kwa mfano; katika Kiswahili, ngeli ya kumi inausheheni wingi wa majina ya ngeli ya tisa na ya kumi na moja.

Katika Kikikuyu, ngeli ya sita huwa na majina kutoka ngeli ya tano, kumi na nne, na pia kumi na tano. Nayo ngeli ya kumi katika lugha hiyo huwa na

wingi wa majina ya ngeli ya tisa na ya kumi na moja.

Jina [mwana] "mtoto" katika Kikikuyu huwa katika ngeli ya kwanza. Lakini ajabu ni kwamba wingi wake [Sjana], /Si+ana/ "watoto" huainishwa katika ngeli ya kumi.

Kulingana na maoni yetu na kama tulivyodhihirisha katika kazi hii, mpangilio wa ngeli za lugha mbili tulizozishughulikia watatanisha sana. Kwa hivyo yamfaa mtu anayeushughulikia ajihadhari dhidi ya kutoa kauli zozote za kijumla ambazo hazidhihiriki kisarufi.

5.1.1 MAPENDEKEZO

Tasnifu yetu imejikita katika sarufi linganishi ya Kiswahili sanifu na Kikikuyu cha Kiambu. Tulijishughulisha na ulinganishi wa ngeli katika lugha hizo mbili ambao ni kimoja tu baadhi ya vipengele vya sarufi linganishi.

Kuna mambo mengi ambayo yaweza kufanyiwa utafiti kuhusiana na lugha hizo mbili. Lakini hatungejishughulisha nayo kwa kuwa yako nje ya upeo wetu.

Ingefaa utafiti ufanywe kuhusu ulinganishi wa ngeli katika mojawapo ya lahaja nyingine za

Kiswahili kama vile Kiamu, na za Kikikuyu. Yumkini lahaja kama hiyo haijaathiriwa na lugha nyingine kama kilivyo Kiswahili sanifu. Kwa hivyo tungependa kujua kama lahaja hiyo inafanana au kutofautiana zaidi na Kikikuyu ikilinganishwa na Kiswahili sanifu.

Aidha utafiti ungefanywa ambapo lugha zinazohusika ni zaidi ya mbili. Matokeo ya data za lugha kutoka eneo mbalimbali yangetutolea mwanga zaidi na kutupa ujasiri tunapozitoa kauli za kijumla kuhusiana na uainishaji wa ngeli za Kibantu.

TANBIHI

1. Mutisya, J. (1986) Concordial Agreement in
Kiswahili and Kikamba:
A Comparative Analysis.
Tasnifu ya B.A.
Chuo Kikuu cha Nairobi
(Bado haijachapishwa) uk. 46

MAREJELEO

- Ashton, E.O. (1944) Swahili Grammar: London,
Longman.
- Bakari, M. (1982) The Morphophonology of the
Kenyan Swahili Dialects:
Tasnifu ya Ph.D Chuo Kikuu cha
Nairobi. (Bado haijchapishwa)
- Barlow, A.R. (1960) Studies in Kikuyu Grammar and
Idiom; Edinburg; William
Blackwood and sons Ltd.
- Bennet, P.R. (1970) "The Problem of Class in Kikuyu"
Makala katika African Language
Studies. Juzuu La x, kurasa 48-59
- (1986) "Grammar in the Lexicon"
Makala katika Journal of African
Languages and Linguistics.
Juzuu la 8/1; Dordrecht; Foris
Publications. kurasa 1-30.
- Bleek, W.H.I (1869) Comparative Grammar of South
African Languages; London;
Tübingen and Company.
- Brain, J.L. (1966) Basic Structure of Swahili.)
Syracuse; Syracuse University
Press.

- Broomfield, G.W. (1931) Sarufi ya Kiswahili;
London, The Sheldon Press.
- Burt, F. (1917) Swahili Grammar and
Vocabulary (Toleo la 2),
London; Society for
Promoting Christian Knowledge
- Denny, J.P. na C.A. Greider, (1976 a) "The Semantics
of Noun Classes in Proto
Bantu" makala katika African
Linguistics. Juzuu la 7/1
----- (1976b) "What are noun classes Good
for?" Research Bulletin
No. 365, may 1976,
Department of Psychology;
University of Chicago.
- Der-Houssikian, H. (1979) Noun Class and Concord in
Kimombasa. Tasnifu ya Ph.D
Chuo Kikuu cha Texas, Austin.
- Driever, D. (1973) "Some Notes for Discussion
on Problems of a Case Grammar
in Swahili" Institute of
African Studies, University
of Nairobi, Discussion Paper
No. 49.

- Ford, K.G. (1974) Tone and Intonation in Kikuyu; Nairobi, University of Nairobi.
- Gathenji, W.H. (1981) The Morphology of the Verbal Extensions in Gikuyu - A Functional Approach, Tasnifu ya M.A. Chuo Kikuu cha Nairobi (Haijachapishwa).
- Gecaga, B.M. na W.H. Kirkaldy (1953) A short Kikuyu Grammar; London Macmillan and Company Ltd.
- Gibbe, A.G. (1983) "Uchambuzi wa Nomino za ngeli ya kwanza" makala katika Lugha ya Kiswahili; Dar-es-Salaam; Taasisi ya uchunguzi wa Kiswahili. kurasa 244-256
- Givon, T. (1971) "Some Historical changes in the Noun Class System of Bantu, Their possible causes and wider Implications" makala katika Kim Chin-Wu na Stahlke, H (Wahariri) Papers in African Linguistics; Edmonton; Linguistics Research Inc. kurasa 33-54.

- Gromova, N. (1983) "On Correlation of the Categories of class and Number in some Bantu Languages" makala katika Kiswahili Toleo la 50/1, Dar-es-Salaam; Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili; kurasa 29-32.
- Hassan, M.M. (1973) Fuseme Kiswahili. Berkley; Simba Publishers.
- Henrici, A. (1973) "Numerical Classification of Bantu Languages" makala katika African Language Studies. Juzuu la xiv, London; School of Oriental and African Studies; kurasa 83-104
- ↳ Hinnebusch, T.J. (1975) "A Reconstructed Chronology of Loss: Swahili Class 9/10" makala katika Herbert, R. K (Mhariri) Proceedings of the Sixth Conference on African Linguistics; Columbus; Chuo Kikuu cha Ohio; kurasa 32-41
- International Phonetic Association (1949) The Principles of International Association; London, University College.

- Johnson, H.W. (1919) A Comparative Study of the Bantu and Semi Bantu Languages. London; Oxford University Press.
- Kapinga, M.C. (1983) Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu. Dar-es-Salaam; Printpak (Tanzania) Ltd.
- Kenya Government (1979) Kenya Population Census, Juzuu la kwanza; Nairobi; Government Printers.
- Krapf, J.L. (1882) A Dictionary of Swahili Language. London; Tübingen and Company.
- Leakey, L.S.B. (1959) First Lessons in Kikuyu. Nairobi East African Literature Bureau.
- Loogman, A. (1965) Swahili Grammar and Syntax, Pittsburgh; Duquesne University Press.
- Masoko, M. (1983) "Maana na mpangilio wa Umbo "ki" katika Kiswahili" makala katika Kiswahili. Toleo 50/1 Dar-es-Salaam, TUKI.
- Matthews, P.H. (1974) Morphology: An Introduction to the Theory of Word Structure London, Cambridge University Press.

- Mbaabu, I (1978) Kiswahili: Lugha ya Taifa
Nairobi, Kenya Literature
Bureau.
- (1985) Sarufi ya Kiswahili. Nairobi,
Kenya Publishing and Book
Marketing Company.
- Mdee, J.S. (1986) Kiswahili: Muundo na Matumizi
yake. Nairobi Intercontinental
Publishers Ltd.
- Mfaume, G.E. (1984) Misingi ya Isimu ya Lugha ya
Kiswahili. Dar-es-Salaam;
Printpak (Tanzania) Ltd.
- Mutahi, E.K. (1977) Sound Change and the Classification
of the Dialects of Southern
Mt. Kenya; Tasnifu ya Ph.D,
Chuo Kikuu cha Nairobi.
(Ilichapishwa 1983)
- Mutisya, J. (1986) Concordial Agreement in Kiswahili
and Kikamba. A Comparative
Analysis. Tasnifu ya B.A. Chuo
Kikuu cha Nairobi. (Bado
haijachapishwa)
- Myachina, E.N. (1981) The Swahili Language. London,
Routledge and Kegan Paul Ltd.

- Myer, A. (1972) "The making of an Exception: A curious Non-application of Dahl's Law in Kikuyu" makala katika Voeltz, E. (Mhariri) Third Annual Conference on African Linguistics, 7th-8th April 1972, Bloomington, Indiana University, kurasa 135-138
- Njoroge, D.N. (1978) Kikuyu Deverbatives and other Nominalizations; Tasnifu ya M.A. Chuo Kikuu cha Nairobi; (Haijachapishwa) ✕
- Polome, E.C. (1967) Swahili Language Handbook. Washington D.C., Center for Applied Linguistics.
- Salin, A.I. (1973) The Swahili - Speaking Peoples of Kenya's Coast 1895-1965. Nairobi; East African Publishing House.
- (1974) "Native or non-native? The Problem of Identity and the Social Stratification of the Arab-Swahili of Kenya's Coast" Makala katika Ogot, B.A. (mhariri) History and Social Change in East Africa. Nairobi, East African Literature Bureau

- Slavicka, M. na M.A. Bryan (1973) "Comparative Bantu: The case of two Swahili Dialects" makala katika African Language Studies, Juzuu la xiv kurasa 53-81
- Stigand, C.H. (1915) A Grammar of Dialect Changes in Swahili. London, Cambridge University Press.
- Tucker, A.K. na M.A. Bryan (1957) Linguistic Survey of the Bantu Borderland. Juzuu la nne, London: Oxford University Press.
- Wa Mberia, K. (1979) The Morphology of Kitharaka Nominal Word. Tasnifu ya B.A. Chuo Kikuu cha Nairobi. (Bado haijachapishwa). ×
- Welmers, W.E. (1973) African Language Structures Los Angeles, University of California Press.
- Wilson, P.M. (1970) Simplified Swahili. Nairobi, East African Literature Bureau.
- Zawawi, S.M. (1979) Loan Words and Their Effect on the Classification of Swahili Nominals. Leiden, E.J. Brill.